

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІСТОРИКІВ-АГРАРНИКІВ

С. В. КОРНОВЕНКО
З. В. СВЯЩЕНКО

АГРАРНЕ ПИТАННЯ
У ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ С.Ю. ВІТТЕ

Монографія

Черкаси – 2015

УДК 94(470+571) «1900/1906»
ББК 63.3(2)53+67.400.21
К 67

ISBN

Рецензенти:

Кузнець Тетяна Володимирівна, доктор історичних наук, професор (Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини).

Морозов Анатолій Георгійович, доктор історичних наук, професор (Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького).

Рекомендовано до друку вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 11 від 22 червня 2015 р.)

Рекомендовано до друку радою Наукового товариства істориків-аграрників (протокол № 4 від 1 квітня 2015 р.)

Корновенко С. В., Священко З.В. Аграрне питання у політичній діяльності С.Ю. Вітте: [монографія]. – Черкаси: Чабаненко Ю.А., 2015. – 190 с.

Дослідження присвячене аграрному питанню у політичній діяльності С.Ю. Вітте. Вивчення проблеми дозволило значно розширити сучасні знання із аграрної історії початку ХХ ст., простежити непросту трансформацію поглядів С.Ю. Вітте на вирішення аграрного питання. Книга розрахована на науковців, аспірантів, студентів.

Монографію виконано згідно з держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини ХХ ст.» (номер державної реєстрації 0115U000636).

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
1.1 Історіографія проблеми.....	9
1.2 Джерельна база.....	26
РОЗДІЛ 2. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ С. ВІТТЕ НА АГРАРНУ ПРОБЛЕМУ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ВИРІШЕННЯ.....	34
2.1 Погляди С. Вітте на аграрну проблему наприкінці ХІХ ст.).....	34
2.2 Нове розуміння С. Вітте сутності аграрного питання та шляхів його вирішення.....	42
РОЗДІЛ 3. С. ВІТТЕ НА ЧОЛІ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ З ПОТРЕБ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ.....	64
3.1 Створення Особливої наради, її склад, структура, принципи діяльності.....	64
3.2 Соціально-економічна та суспільно-політична складові аграрного питання на засіданнях Особливої наради.....	90
3.3 Закриття Особливої наради. Вплив її рішень на нову аграрну політику уряду.....	119
РОЗДІЛ 4. АГРАРНЕ ПИТАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ УРЯДУ С. ВІТТЕ (ЖОВТЕНЬ 1905 – КВІТЕНЬ 1906 РР.).....	133
4.1 Проект «Основних положень для зміни законодавства про селян».....	133
4.2 Заходи віттевського кабінету з модернізації сільського господарства.....	142
ВИСНОВКИ.....	155
ДОДАТОК	
Основні віхи життя С. Вітте.....	161
Список використаних джерел та літератури.....	170

ВСТУП

Необхідність вирішення аграрного питання у Російській імперії на початку ХХ ст. зумовлювалася як суспільно-політичними, так і соціально-економічними факторами. З-поміж перших, безумовно, найголовнішим була суспільно-політична активність селянства. Збройна боротьба селян безапеляційно засвідчила гостроту аграрної проблеми у країні, потребу нагального її розв'язання. Насправді ситуація розгорталася у такий спосіб, що на карту було поставлено не лише долю правлячої династії, імперії, а й існування російської державності як такої. З-поміж других непересічне значення мало усунення диспропорцій у капіталізації індустрії, фінансово-банківської справи та сільського господарства. Гармонізація у розвитку цих та інших складників соціально-економічної моделі Російської імперії була неможливою без реорганізації аграрного сектору економіки країни. Адже, як засвідчував досвід тогочасних промислово розвинутих країн світу, для модернізації промисловості потрібні колосальні капіталовкладення. Їх джерелом є насамперед сільське господарство. Фактично йшлося про економічний потенціал держави, про те, чи зможе вона втриматися на тогочасній геополітичній арені як потужний гравець. Досягти цієї геополітичної мети було можливо, на наше переконання, за умови вирішення аграрного питання. Тоді б стабілізувалася внутрішня суспільно-політична ситуація, відбулося б продовження промислового та фінансово-банківського розвитку, що створило б надійне підґрунтя для розв'язання геополітичних завдань.

Отже, для Російської імперії на початку ХХ ст. аграрна проблема набула суспільно-політичного, соціально-

економічного та геополітичного значення. Над її вирішенням працювали відомі політичні діячі того часу. Одним із них була непересічна постать – С. Вітте.

Відомий політичний діяч Російської імперії – С. Вітте більше відомий в історії як реформатор, за безпосередньої участі якого було здійснено значні економічні перетворення, що модернізували державні фінанси та прискорили промисловий розвиток імперії Романових. Разом із тим, на наше переконання, справжньою «ахіллесовою п'ятою» віттевської економічної моделі стала диспропорція між темпами поступу аграрного сектора економіки та промисловості. Правильність наших міркувань підтверджується розгортанням у 1902 р. «Великої селянської революції» в Російській імперії. Вона засвідчила відсутність на селі чисельно переважаючої середньозаможної та заможної селянської верстви, належного селянського правозабезпечення. Домінувала община і общинне землевладіння. Відповідно мала місце масова селянська зневага до інституту приватної власності загалом і на землю зокрема.

С. Вітте доволі довго дотримувався переконання, що поліпшення, осучаснення господарського укладу на селі потрібно проводити лише після того, як міцно стане на ноги промисловість. Однак під впливом загальноекономічних тенденцій світового та імперського розвитку, зважаючи на особистісні характеристики, вплив оточення, суспільно-політичну активність селянства тощо наприкінці 1890-х – на початку 1900-х років у поглядах С. Вітте на аграрне питання відбуваються якісні зміни.

Будучи людиною далекоглядною, мислячою, С. Вітте не міг не розуміти важливості усунення аграрної проблеми для суспільно-політичного, соціально-економічного життя Російської імперії, її геополітичних стратегічних інтересів.

Майбуття російської державності він однозначно пов'язував із вирішенням аграрного питання: «... питання облаштування побуту селян є, безсумнівно, найбільш життєво необхідним». Граф був цілковито свідомий того, що «Росія є державою „мужицькою”, оскільки вся сіль російської землі, все майбутнє російської землі, вся історія, теперішня і майбутня, Росії пов'язана головним чином з інтересами, побутом і культурою селянства. І якщо, незважаючи на той жахливий час, котрий ми зараз переживаємо, я все-таки переконаний у тому, що Росія має велике майбуття, що Росія з усіх цих нещасть, що вона переживає і, на жаль, буде переживати, вийде переродженою і великою, то я переконаний у тому, що саме тому, що я вірю у російське селянство, вірю у його світове значення у долях нашої планети»¹.

Аграрна програма, як і постать С. Вітте, неоднозначно сприймалися сучасниками. Для двору і правих кіл вона була занадто революційною, для лібералів – консервативною. У своїх спогадах Сергій Юлійович відверто зізнавався: «Я нікому не догодив – ні правим, ні лівим, ні друзям, ні ворогам, ні тому, ким був висунутий до влади». Ліві, зокрема В. Ленін, називали його «міністром-клоуном», «великим акробатом». Праві – «вискочкою», «маріонеткою іудо-масонів». Центристи – «кабанчиком». Правляча династія відмовила у підтримці. Натомість О. Бісмарк, Т. Рузвельт позитивно відгукувалися про С. Вітте. Німецький канцлер писав: «За останнє десятиріччя я вперше зустрів людину, яка має силу характеру, волю і знає те, до чого прагне». Т. Рузвельт залишив такий штрих до портрету Сергія Юлійовича: «Якби Вітте прожив в Америці три роки, то через три з половиною його б обрали президентом». На запитання: «Кого Ви вважаєте значним державним діячем Росії до

1917 року?» О. Керенський без вагань відповів: «Графа Вітте»². Варто погодитися з думкою О. Гордєєвої у тому, що «одні акцентують увагу на його адміністративних талантах, згадують його заслуги в області державних фінансів, зовнішньої політики, інші говорять про різкість, честолюбність, лицемірність цієї людини. Сучасники склали чисельні епіграми на його адресу... Однак не можна не визнати основного – Вітте був потрібний країні у складні часи. Це була людина дивного складу розуму, яка принесла велику користь своїй державі...»³.

Такі ж неоднозначні оцінки С. Вітте спостерігаємо і в історіографії. Наприклад, радянські історики-аграрники, ґрунтуючись на політичній упередженості в оцінках Прем'єр-міністра Російської імперії, вбачали в аграрних ініціативах С. Вітте запізнілі та утопічні спроби самодержавства перевести розвиток сільського господарства країни на буржуазно-капіталістичний шлях розвитку. Сучасні дослідники обґрунтовують положення про те, що реформаторські ініціативи графа – передумова Століпінської аграрної реформи, без якої остання не могла відбутися тощо.

На нашу думку, заплановані С. Вітте інновації були системними і масштабними, цілісними. Вони стосувалися найважливіших сфер селянського буття: соціально-економічної, правової.

Незважаючи на те, що реформаторська діяльність С. Вітте досить широко висвітлена сучасними дослідниками, погляди С. Вітте на аграрне питання не були пріоритетними в наукових дослідженнях.

Наукове осмислення зазначеної теми, засноване на новітній методології пізнання і дослідження історичних явищ та процесів, по-перше, значно розширить сучасні знання із європейської історії початку ХХ ст. взагалі,

аграрної історії Російської імперії зокрема. По-друге, дослідження аграрного питання у політичній діяльності С. Вітте на початку ХХ ст. дозволить простежити непросту трансформацію індивідуальної свідомості, морально-етичних норм і цінностей російського імперського соціуму, істеблішменту. По-третє, аграрні ініціативи С. Вітте – цінний історичний досвід конструктивної, наскільки це було можливим за тогочасних умов, політики, що стосувалася перспектив країни загалом та селянства зокрема. Її вивчення важливе не тільки з наукової, а і практичної точок зору. Так, окремі моменти тогочасної практики можуть стати у нагоді й за новітніх непростих умов господарювання на селі.

Таким чином, обрана нами для дослідження тема має наукове, суспільно-політичне та практичне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Автори висловлюють щирю вдячність своїм попередникам із вивчення проблеми, матеріали і висновки яких тією чи іншою мірою стали у нагоді. Особлива подяка доктору історичних наук, професору, член-кореспонденту НАН України, завідувачу відділом історії України ХІХ – початку ХХ століття Інституту історії України НАН України, заступнику директора Інституту історії України НАН України, Голові Національної спілки краєзнавців України О.П. Реєнту, рецензентам – доктору історичних наук, професору А.Г. Морозову та доктору історичних наук, професору Т.В. Кузнецю за дружню підтримку і допомогу, слушні поради та конструктивні зауваження під час написання монографії.

РОЗДІЛ 1 СТАН НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

Беручи за основу сучасні методологічні орієнтири, зважаючи на специфіку обраної нами для вивчення проблеми, вважаємо за доцільне умовно в її історіографії виокремити такі основні періоди. Перший – початок ХХ ст., який збігається у часі з початком роботи Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості та прем'єрством С. Вітте, напрацюванням ним аграрних ініціатив. Його логічним завершенням стали революційні події 1917 р. Другий – 1920-ті – кінець 1980-х років. Ідейно-тематичне, змістове наповнення наукових праць цього проміжку часу тією чи іншою мірою залежало від марксистсько-ленінської парадигми пізнання та осмислення історичних явищ і процесів. Третій – початок 1990-х – початок ХХІ ст. Він позначений плюралізмом думок у вивченні аграрних ініціатив С. Вітте, виявленням і опрацюванням значного масиву раніше невідомих джерел, становленням новітніх методів і принципів пізнання та осмислення історичних явищ і подій, формуванням сучасних історіографій, інтернаціоналізацією історичного знання.

Аналіз опрацьованої нами під час написання монографії історіографічної спадщини дозволяє констатувати, що автори початку ХХ ст. основну увагу приділяли розгляду селянського питання взагалі та діяльності урядових комісій, зокрема які напрацьовували шляхи вирішення аграрного питання.

Жанрово історіографічний простір початку ХХ ст. представлений в основному статтями^{4,5,6,7}, монографіями^{8,9,10}. Їхніми авторами не завжди були фахівці-історики. Переважно – економісти, соціологи, політичні та громадські діячі. Тому напрацюванням початку ХХ ст. властиві такі риси, як описовість, упередженість та суб'єктивізм, обмеженість дослідницького поля тощо. У більшості випадків наукові надбання тогочасних авторів не ґрунтувалися на методологічних засадах, що і зумовлювало домінування зазначених вище характеристик. Окрім того, авторам початку ХХ ст. не вдалося повною мірою абстрагуватися від подій, учасниками яких вони були. Тому в їхніх працях превалює «відчуття духу епохи», а не його науково-історичний аналіз, авторські міркування, а не фахові аналітичні узагальнення.

Тематично історіографічний простір початку ХХ ст. позначений наявністю двох ідейно-змістових ніш. Перша з них – це увага до матеріалів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Друга – характеристика С. Вітте та його економічної моделі.

Є достатньо підстав говорити і про те, що історіографії початку ХХ ст. був властивий плюралізм думок. Незважаючи на цензуру, тогочасні автори без негативних для себе наслідків критично висловлювалися на адресу аграрної політики властей. Також спостерігаємо політичну поляризацію результатів творчої інтелектуальної діяльності тогочасних авторів. Насамперед мова йде про формування так званих консервативної та ліберальної історіографій. Представниками першої були І. Манус¹¹, І. Колишко¹², Г. Клейнов¹³, М. Грант¹⁴ та інші. Другу представляли М. Туган-Барановський¹⁵, М. Ковалевський¹⁶ та інші. Їхня поява відображала ті загальнополітичні

настрої, що панували на початку ХХ ст. у країні. Це не могло не позначитися на змісті робіт.

Вважаємо, що на початку ХХ ст. в історіографії з обраної нами для вивчення теми було закладено підвалини та сформовано традиції для подальшого її науково-історичного осмислення. Науковий доробок цього періоду, попри всі його недоліки, цінний, по-перше, тим, що він містить цікаву інформацію стосовно аграрного питання в політичній діяльності С. Вітте, яка не втратила свою актуальність і до тепер. По-друге, без цього фундаменту неможливе цілісне відтворення історіографічного процесу з порушеної нами проблематики. По-третє, без напрацювань початку ХХ ст. складно буде у всій повноті відтворити широкомасштабну картину аграрного питання в політичній діяльності С. Вітте.

Широкомасштабні суспільно-політичні потрясіння 1917 – 1920 рр. знищили граніт російської імперської державності. У 1920 р. на більшості території колишньої імперії Романових було проголошено та встановлено радянську владу. Становлення нової моделі державності більшовицького зразка супроводжувалося відповідними процесами в ідеологічній, культурній, соціально-економічній, суспільно-політичній сферах. Молоді радянські республіки потребували історичного обґрунтування права на існування, поширення пролетарської та марксистсько-ленінської ідеології у маси. За таких обставин провідну роль в ідеологічній аргументації було відведено історії. Від початку 1920-х років і до розпаду СРСР історична наука перебувала під безпосереднім впливом політичної кон'юнктури, була заручницею ідеологічного та методологічного монізму.

Враховуючи вищевикреслені та інші моменти, аграрне питання в політичній діяльності С. Вітте специфічно

вивчалоя і інтерпретувалося радянськими фахівцями-істориками. Попри це, радянська історіографічна спадщина з порушеної нами проблеми – це самостійний, науковий пласт знань, неоднорідний за своїм змістовим, ідейним, ідеологічним навантаженням. На наше глибоке переконання, напрацювання радянських істориків не можна ігнорувати, так само і не можна «огульно переосмислювати». З ними потрібно фахово і коректно дискутувати, щоб «не тупцювати на одному місці», досліджувати маловідомі або невідомі зовсім фрагменти історії, розширюючи та доповнюючи у такий спосіб новітні історичні знання.

Довоєнний період радянської історіографії аграрного питання в політичній діяльності С. Вітте позначений тим, що, незважаючи на значну кількість робіт із аграрної історії, безпосередньо присвячених нашій темі практично немає. Так, у 1920-х – 1940-х роках радянські дослідники у вивченні аграрної історії передреволюційної Росії перевагу віддавали осмисленню такого соціально-економічного та суспільно-політичного феномену, як Столипінська аграрна реформа. Природно, що урядова аграрна політика до Столипінської аграрної реформи була на другому плані, дещо відтінена. Про неї писали оглядово, побіжно.

З таких позицій аграрне питання в політичній діяльності С. Вітте висвітлено у працях С. Дубровського¹⁷, М. Карпова¹⁸, І. Литвинова¹⁹, І. Шулєйкіна²⁰, Г. Баррандова²¹, П. Єфремова²² та інших авторів.

По завершенню Другої світової війни вивчення радянськими істориками аграрного питання в політичній діяльності С. Вітте набуло подальшого розвитку. Історична наука продовжувала еволюціонувати як складова радянської ідеологічної системи, відображаючи основні

тенденції суспільно-політичного поступу радянського повоєнного суспільства. Суспільно-політичне, духовно-культурне життя в СРСР було позначене «повоєнною істерією». Країною прокотилася хвиля репресивних кампаній. Тривала широкомасштабна боротьба з націоналізмом, космополітизмом, мало місце цькування інтелігенції – «ждановщина» тощо. Неприятливими були і соціально-економічні умови. Давалися взнаки повоєнні економічні труднощі, насамперед голод 1946 – 1947 рр. тощо.

Однак у 1946 – 1950-ті рр. історіографічний процес в СРСР, УРСР поступово розвивався. В історичну науку прийшло нове покоління дослідників, продовжували працювати довоєнні фахівці. Разом із тим, дослідження питань соціально-економічного характеру, зокрема аграрного питання в політичній діяльності С. Вітте, заступали розвідки з більш актуальною тематикою. До таких, безперечно, належали «возз'єднання братніх народів», «Київська Русь – колыска трьох братніх народів» тощо. До того ж радянські історики повинні були підтримувати «братні» стосунки зі своїми колегами із країн народної демократії (майбутнього соціалістичного табору) та «давати відсіч зазіханням капіталістів» на історичну правду з історії СРСР. Тому творчий потенціал радянської історичної науки жорстко регламентувався політичною доцільністю, визначеною вищим радянським керівництвом, «Историей ВКП (б). Краткий курс». Архіви, як і у 1930-х рр., продовжували залишатися малодоступними для дослідників.

Цим, очевидно, можна пояснити гострий дефіцит наукової продукції з питань, дотичних до аналізованої нами проблеми. За нашими підрахунками, упродовж 1947 – 1952 рр. було надруковано не більше десяти робіт,

співзвучних із темою нашого наукового пошуку. З-поміж них науковий інтерес представляють: кандидатська дисертація Г. Дейча²³, наукова публікація Є. Бочкарьової²⁴, кандидатська дисертація З. Березняка²⁵, багатотомна праця П. Лященко²⁶.

З другої половини 1950-х років як країна загалом, так й історіографічна ситуація зазнала потепління після сталінських «заморозків», що виявилось в активізації науково-історичного життя, за словами А. Гуревича, – в інтелектуальному ренесансі. У контексті настанов ХХ з'їзду КПРС щодо ролі історичної науки було започатковано систематичний друк всесоюзних та республіканських науково-історичних журналів «История СССР», «Вопросы истории КПСС», «Український історичний журнал». Вільнішим став доступ дослідників до архівів, хоч до розсекречення особливо цінних джерел залишалось понад тридцять років. Відчутним було прагнення радянських істориків вийти за жорсткі межі історіописання 1930-х – 1950-х рр., реанімувати «справжній» марксизм-ленінізм, без сталінських його спотворень, ленінську концепцію історичного процесу²⁷. У зв'язку з цим А. Сахаров справедливо зауважував: «... після ХХ з'їзду КПРС система позбулася крайнощів і ексцесів сталінського періоду, стала більш „цивілізованою“, з обличчям якщо не зовсім людським, але й не тигровим»²⁸.

Водночас ми не схильні ідеалізувати ті процеси, що мали місце у другій половині 1950-х – наприкінці 1980-х років. Ми погоджуємося з міркуваннями сучасних істориків, котрі наголошують на тому, що це був неоднозначний період в історії суспільно-політичного, духовно-культурного життя СРСР. Упродовж порівняно короткого проміжку часу радянське суспільство пережило

щонайменше три шоків стани (у соціокультурному та ідейно-духовному розумінні): ревізію сталінізму, хрущовську «відлигу», брежнєвський неосталінізм. Історія як суспільствознавчий компонент науки, представлений результатами розумової творчості істориків, чутливо реагувала на те, що відбувалося в країні. Історіографічний процес не розвивався лінійно. Як влучно зазначає І. Колесник, хвилеподібно – то ідейне пожвавлення, то застій, то стагнація, то ідейна криза, то «історіографічна» революція²⁹.

Загальне духовно-культурне пожвавлення періоду хрущовської «відлиги» позначилося і на проблемній історіографії. Не стала винятком і тема аграрного питання в політичній діяльності С. Вітте. У 1959 р. зусиллями фахівців Інституту історії АН СРСР було підготовлено збірник документів із історії економічної політики властей у 1880-х – 1890-х роках³⁰. У 1960 р. відбулося перевидання спогадів С. Вітте. Незважаючи на наявність у їхніх передмовах певних кон'юнктурних моментів, поява цих двох документальних видань засвідчила трансформацію радянської історичної науки у бік незаангажованого осмислення минулого країни.

У розлогій передмові до спогадів С. Вітте, написаній А. Сидоровим, подано характеристику поглядів Сергія Юлійовича. На нашу думку, позиція А. Сидорова була менш заангажованою за попередні інтерпретації. Зокрема, він справедливо зауважує, що позиція С. Вітте щодо перспектив модернізації наражалася на спротив консервативно мислячої частини тогочасного істеблішменту російського імперського соціуму³¹.

Водночас викликають сумніви щодо достовірності судження історика стосовно того, що граф був прихильником приватної селянської власності³². Навпаки,

він вважав за краще становлення у селі Російської імперії на початку ХХ ст. інституту індивідуальної селянської власності на землю. До того ж він чітко розрізняв відмінність між приватною та індивідуальною селянською власністю. Остання, за словами С. Вітте, нагадувала суміш, яку не знав західний світ. Вона була перехідним інститутом від общинної до приватної власності на землю.

На початку 1960-х років урядову аграрну політику у Російській імперії на межі ХІХ – ХХ ст. вивчав С. Дубровський³³. Наголошуючи на суттєвих позитивних сторонах творчого доробку С. Дубровського, зауважимо, що на початку 1960-х років дослідник у монографіях про Столипінську аграрну реформу розвивав власні судження, започатковані ним у 1920-х – 1930-х роках. Окремі з положень були позначені політичною кон'юнктурою, окремі не повною мірою розкрито.

Аграрне питання у контексті ленінської аграрної програми під час трьох російських революцій висвітлено П. Трапезниковим³⁴. Представлена робота, як і наступні праці цього автора, – суцільна апологетика марксизму-ленінізму. Про це красномовно свідчить хоча б її назва. Його концепція дуже проста: лише ленінська програма вирішення аграрного питання є правильною. Інші альтернативи, а тим паче царські – фарс, спрямований на відстрочення революції, як про це писав В. Ленін. У такий спосіб «обґрунтовувалися об'єктивні передумови» соціалістичної революції.

Історіографічна ситуація другої половини 1960-х – 1980-х рр. у радянському історіографічному процесі аграрної історії загалом та аграрного питання у політичній діяльності С. Вітте зокрема позначена появою чисельних багатотомних, колективних і узагальнюючих праць, енциклопедій. Це було спричинено узагальненням та

енциклопедизацією історичних знань із окресленої проблематики. Упродовж відносно невеликого проміжку часу побачили світ такі видання, як «Історія селянства Української РСР»³⁵, «История СССР с древнейших времен до наших дней»³⁶, «История социалистической экономики СССР»³⁷, «История Украинской ССР»³⁸ тощо. Вони повторювали висновки, оцінки, представлені в одноосібних монографіях, дисертаціях.

Не в останню чергу поява більшості з них зумовлена ідеологічною парадигмою, розробленою й запровадженою брежнєвським керівництвом, а також стійкою традицією – підготовкою до ювілейних чи круглих дат монументальних історичних робіт.

Паралельно з цим мали місце й індивідуальні напрацювання радянських істориків-аграрників. З-поміж наукового доробку радянських учених цього періоду з історії аграрного питання у політичній діяльності С. Вігте виокремлюємо напрацювання таких дослідників, як М. Симонова³⁹, Г. Дейч⁴⁰, В. Спицький⁴¹, С. Сидельников⁴², В. Шевченко⁴³, Л. Шепелєв⁴⁴, Б. Ананьїч⁴⁵ та інших, що значною мірою стосуються теми, що ми досліджуємо.

Узагальнюючи розвиток радянської історіографії з історії аграрного питання у політичній діяльності С. Вігте, констатуємо. Методологічні засади вивчення аграрної історії у СРСР суттєво обмежувалися істотним впливом на історичну науку пануючої тогочасної ідеології. Незначні проміжки часу, які можна характеризувати як інтелектуальний прорив, кардинально не змінювали загальний домінуючий ідеологічний монізм. У зв'язку з цим результати творчої діяльності радянських істориків позначені упередженим ставленням до обраних ними для вивчення об'єктів, ідеологічною заангажованістю у висвітленні історичних явищ і процесів. У жодній із

проаналізованих нами робіт не відображено конструктиву в аграрному питанні у політичній діяльності С. Вітте, Суцільна критика недолугих спроб урядовця розвивати аграрний сектор економіки країни.

Виклад матеріалу був тенденційний. Як правило, автори обґрунтовували наперед відому концепцію доцільності соціалістичного революційного шляху вирішення аграрного питання, що під силу лише більшовицькій партії. Наявність такої упередженості не сприяла комплексному, наскільки можливо об'єктивному підходу до дослідження аграрної історії початку ХХ ст. Вона призводила до ігнорування як окремих явищ і подій, так і до заангажованого трактування загального перебігу історичного процесу. Деформація в інтерпретації призводила до замовчування, викривленого сприйняття минулого.

На заваді неупередженого осмислення аграрного питання у політичній діяльності С. Вітте, був і обмежений доступ істориків до джерел. Це позначалося не лише на масштабах дослідницького поля, а і на узагальненнях і висновках. Опубліковані збірники документів чи мемуари зазвичай були або підібрані тенденційно, або прокоментовані. Позитивом був факт їхнього видання.

Характерною ознакою радянської історіографії з порушеної нами проблеми є чисельна та тематична нерівномірність наукових студій на різних етапах розвитку радянської історіографії. Насамперед йдеться про дефіцит наукової продукції у 1920-х – 1940-х роках і появу її значної кількості у 1960-х – 1980-х роках. Теж саме стосується і тематики. Більшість видань стосується розгляду урядових аграрних ініціатив у загальному контексті, крізь призму Століпінської аграрної реформи, промислової модернізації країни, кризи самодержавства в епоху імперіалізму тощо.

У меншості наукової продукції домінує тематика Особливої наради, аналіз поглядів і діяльності С. Вітте. Практично відсутні спеціальні фахові розвідки з вивчення аграрних ініціатив віттевського кабінету, не говорячи про надзвичайну малочисельність комплексних досліджень тощо.

Водночас не можна не відзначити і позитиву. З-поміж таких рис насамперед варто звернути увагу на полеміку, що мала місце у радянській історіографії з історії аграрного питання у політичній діяльності С. Вітте. Попри те, що вона велася в одній методологічній площині, вона сприяла, по-перше, розвитку творчої думки, по-друге, уточненню та деталізації фактажу і висновків, по-третє, утвердженню хоча і суб'єктивної, але істинності історичного знання.

Порівняно з історіографією початку ХХ ст., радянська вирізнялася якісно у кращу сторону широтою конкретного матеріалу. Це був однозначний позитив, попри певну тенденційність його підбору. Не можна не відзначити і жанрового розмаїття. Якщо на початку ХХ ст. домінували статті, збірники статей та спеціальні дослідження, то у 1920-х – 1980-х рр. мали місце дисертації, монографії, узагальнювальні та комплексні дослідження, збірники документів і матеріалів, мемуари тощо. Все це сприяло активізації наукового вивчення радянськими дослідниками аграрного питання у політичній діяльності С. Вітте, заклало фундамент до подальшого осмислення цієї проблеми.

Кардинальні зрушення у суспільно-політичному та соціально-економічному житті України на початку 1990-х років вплинули на духовно-культурну сферу населення країни. Неупереджений аналіз подій початку 1990-х років переконливо засвідчує наявність докорінних змін у науково-історичному просторі тогочасної України.

Наприклад, було подолано інформаційну блокаду, в якій із-за ідеологічних обставин перебували українські дослідники у радянський період. Відтепер вони отримали реальну можливість долучитися до надбань світової історіографії, української національної історіографічної традиції.

Найбільшим досягненням для істориків на початку 1990-х років став дозвіл працювати з раніше забороненими документами та матеріалами. Упродовж відносно короткого часу загальнодоступними стали десятки тисяч архівних справ, монографій, підшивок періодичної преси, неопублікованих рукописів тощо. Це зумовило не лише переосмислення вже існуючих точок зору, підходів на ті чи інші події та явища в історії України, Росії, а й звернення до вивчення питань, які перебували у лещатах ідеології, розширення проблематики дослідження.

Разом із тим ми не схильні ідеалізувати ті кардинальні зрушення, що відбулися в історичній науці протягом 1990-х років. Як справедливо зауважив О. Реєнт, здобуття Україною незалежності, окрім значного розширення тематичного поля, зумовило ухил у бік націоцентристських побудов, які можна сприймати як «хворобу росту»⁴⁶.

Подоланню усталених стереотипів сприяло об'єднання наукових сил країни. На першому Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії, що відбувся в Умані у жовтні 1996 р., були визначені основні пріоритети вивчення аграрної історії України. Учасники цього поважного наукового зібрання були однастайні у тому, що назріла нагальна проблема змінити методологічний інструментарій наукового пошуку, з наукових позицій переосмислити історичний досвід, напрацювати поняттєвий апарат тощо.

Це зумовило подальший розвиток досліджень історико-аграрної проблематики, позначених переосмисленням вітчизняної історії на основі нових концептуальних засад, включенням у науковий арсенал нових проблем тощо⁴⁷. Принагідно відзначимо, що у цій сфері є й конкретні здобутки. Наприклад, сучасні вітчизняні історики активно стали послуговуватися «новим історицизмом», «конструктивізмом» тощо. Тобто можна говорити про інтеграцію українських істориків-аграрників у світову спільноту фахівців із аграрної історії⁴⁸. Погоджуючись із думками своїх зарубіжних колег, українські історики-аграрники, досліджуючи історичні процеси та явища, розуміють, що у центрі стоїть людина, яка пізнається лише через історію, а не як відірвана від реальності абстракція.

На сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні є достатньо підстав говорити про те, що аграрна історія – один із провідних напрямів вітчизняної історіографії. Визнаними в Україні та за кордоном центрами селянознавчих студій є Інститут історії України НАН України, Науково-дослідний інститут селянства у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького і Наукове товариство істориків-аграрників, Дніпропетровський університет імені О. Гончара та інші навчально-наукові та наукові установи країни.

Сучасні вітчизняні дослідники активно досліджують питання, дотичні до теми нашого наукового пошуку. Проведення реформ на селі потребувало теоретичного та історичного підґрунтя. Це і спричинило появу ряду публікацій, присвячених аграрній історії початку ХХ ст. Вони стосувалися різних аспектів історії селянства. Так, І. Вовк розкрив особливості соціально-економічного розвитку селянства Наддніпрянської України у складі

Російської імперії під час прем'єрства С. Вітте⁴⁹. І. Кугашев звернув увагу на політизацію селянської свідомості на початку ХХ ст.⁵⁰ О. Вільшанська проаналізувала повсякденність населення України, зокрема і селянства, на початку ХХ ст.⁵¹ У такому ж ключі написано і роботу Р. Чмелик⁵². У ній висвітлено повсякдення малої української родини, насамперед селянської.

Авторський колектив під керівництвом П. Панченка⁵³ одним із перших зробив спробу панорамного та цілісного відтворення аграрної історії України. Побіжно дослідники зупинилися і на аналізі діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. Розгляд роботи цієї установи вони здійснили у контексті вивчення підготовки Столипінської аграрної реформи.

Л. Горенко та Ю. Присяжнюк⁵⁴ об'єктом своєї уваги обрали соціально-економічний поступ сільського господарства Правобережжя наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Вони здебільшого аналізували не саме аграрне питання у політичній діяльності С. Вітте, а його економічні наслідки для правобережного селянства Наддніпрянщини. Значну увагу ними приділено соціальному, правовому та економічному становищу селян.

Широтою дослідницьких завдань позначений доробок М. Якименка⁵⁵ у співавторстві з О. Красніковою⁵⁶ та Д. Селіховим⁵⁷.

Соціально-економічній еволюції поміщиків в Україні присвячено науковий доробок Н. Темірової⁵⁸. Він містить надзвичайно цікавий матеріал, який дозволяє зрозуміти не тільки особливості соціально-економічної трансформації поміщицьких господарств, а і селянських. Його осмислення сприяє усвідомленню усієї складності аграрної проблеми у Російській імперії на початку ХХ ст.

Окремі сюжети, пов'язані з аграрним питанням у політичній діяльності С. Вітте, відображено у монографії О. Реєнта «Україна в імперську добу. ХІХ – початок ХХ ст.»⁵⁹. Автором приділено значну увагу соціально-економічному та правовому становищу селян Наддніпрянщини у складі Російської імперії. Ним виявлено та проаналізовано основні тенденції розвитку сільського господарства імперії Романових на початку ХХ ст. На його переконання, недовіра населення до влади зумовлювалася неспроможністю властей вирішити соціально-економічні проблеми, насамперед аграрне питання⁶⁰. Поза увагою автора не опинилося і соціальне життя українського селянства у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. О. Реєнтом відтворено об'єктивну картину соціальних відносин на селі. Дослідник переконливо обґрунтував тезу про те, що «община була пережитком старих часів... вона гальмувала розвиток приватної власності на селі»⁶¹. З'ясовуючи сутність Столипінської аграрної реформи, історик пише, що одним із її натхненників був С. Вітте⁶².

Новітня українська історіографія позначена стійким інтересом науковців до персоналій, які брали активну участь у вирішенні аграрного питання у цей час. Так, В. Коваленко зіставив погляди С. Вітте та П. Столипіна на сутність та шляхи вирішення аграрного питання⁶³.

Питання, співзвучні з порушеною нами темою дослідження, знайшли часткове відображення у новітній українській історіографії і на дисертаційному рівні. Опосередковано про них йдеться у дисертаціях С. Сусорова⁶⁴, В. Майстренка⁶⁵, І. Власюка⁶⁶, В. Бочарова⁶⁷, Л. Ігнатової⁶⁸, Д. Селіхова⁶⁹, О. Приймака⁷⁰, О. Овдіна⁷¹ та інших авторів.

Узагальнюючи стан наукового вивчення аграрного питання у політичній діяльності С. Вітте, сучасною українською історіографією, констатуємо якісно відмінний від попередніх етапів рівень осмислення історичних явищ і подій. Це виявляється в оновленій методології науково-історичного пізнання, яка позначена антропоцентризмом, плюралізмом тощо. Значно ширшим стало дослідницьке поле, виокремилися наукові напрями, зокрема, аграрна історія. Доступність раніше заборонених джерел зумовила їх введення до наукового обігу, що значно розширило сучасні знання з різних історичних періодів. Жанрове розмаїття наукової продукції не змінилося. Однак вона стала науково значущою. Змін на краще зазнала тематика науково-історичних студій.

Беручи до уваги серйозні позитивні зрушення у розвитку сучасної української історіографії, звертаємо увагу на те, що порушена нами проблематика залишається маловивченою. Здебільшого історики цікавляться соціально-економічним становищем селянства на початку ХХ ст., його правовим статусом, селянським повсякденням, Столипінською аграрною реформою тощо. Аграрне питання у політичній діяльності С. Вітте досліджується в основному побіжно, у контексті інших тем.

У російській історіографії 1990-ті – 2000-ні рр. позначені процесами, подібними до тих, що відбувалися й відбуваються в сучасній українській історичній науці. Потреба у науково-історичному підґрунті запланованих керівництвом Російської Федерації у 1990-х роках аграрних реформ, нові можливості у розвитку російської історичної науки активізували вивчення російськими фахівцями історії Росії початку ХХ ст. Насамперед їхню увагу привертала подія, постаті, безпосередньо причетні

до державного керівництва, проведення реформ. У такий спосіб на авансцену історії були повернуті імена С. Вітте, П. Столипіна, В. Коковцова та багатьох інших непересічних державних діячів останніх десятиліть існування імперії Романових. Зміна методологічної парадигми, формування державницької ідеології зумовили переосмислення історії Росії загалом та початку ХХ ст. зокрема.

1990-і роки у російській історіографії позначені появою ряду фундаментальних публікацій та монографій із історії Росії початку ХХ ст., у яких певною мірою відображено питання, що співзвучні з нашою темою дослідження. Насамперед це творчий доробок Б. Ананьїча та Р. Ганеліна⁷², Л. Абалкіна⁷³, А. Боханова⁷⁴, О. Вронського⁷⁵, В. Дякіна⁷⁶, Г. Миронова⁷⁷ та інших авторів.

На початку ХХІ ст. не зменшилося, а навпаки посилилося вивчення російськими дослідниками аграрної історії. На сторінках фахових журналів і монографій презентували свої творчі наукові здобутки з історії Росії початку ХХ ст. А. Алексєєв⁷⁸, В. Беліхін⁷⁹, В. Лебедєв⁸⁰, С. Мартинов⁸¹, М. Расков⁸² та інші.

Упродовж 1990-х – 2000-х років російська історіографія поповнилася і дисертаціями, в яких тією чи іншою мірою, дотично чи опосередковано, висвітлено питання, співзвучні з темою нашого наукового пошуку. Насамперед йдеться про роботи С. Беспалова⁸³, В. Дягілева⁸⁴, О. Колонтаєвої⁸⁵, М. Колесова⁸⁶, М. Родікова⁸⁷ та інших.

Узагальнюючи стан наукового вивчення питань, дотичних до теми нашого наукового пошуку, сучасною російською історіографією констатуємо, що у межах сучасної російської аграрної історіографії рельєфно

виокремився такий напрям, як віттелогія. Про що свідчить значна кількість наукової продукції, об'єктом висвітлення у якій є постать, погляди та діяльність С. Вітте. У такий спосіб російські науковці заповнили «білу пляму» вітчизняної історії, вивівши із забуття багатогранну особистість Сергія Юлійовича.

Водночас є достатньо підстав говорити і про те, що, попри очевидні досягнення у вивченні аграрного питання в політичній діяльності С. Вітте, з-поміж останніх домінують напрацювання, що більшою мірою стосуються його урядової діяльності. Науковцями не ставилося за мету дослідити аграрну політику С. Вітте як цілісний процес осмислення ним сутності аграрного питання та шляхів його вирішення, напрацювання основних положень проурядової аграрної політики, яку було реалізовано за прем'єрства П. Столипіна. Окремі погляди С. Вітте на сутність і шляхи вирішення аграрного питання у Російській імперії на початку ХХ ст. заслуговують на переосмислення, додаткове вивчення, оскільки і до цих пір мають місце неточності та упущення в їх інтерпретації.

1.2 Джерельна база

Основний масив історичної джерельної бази дослідження становлять неопубліковані джерела, опрацьовані авторами у Російському державному історичному архіві (далі – РДІА), Державному архіві Російської Федерації (далі – ДАРФ).

Важливу роль у з'ясуванні поглядів С. Вітте на аграрне питання, сутності дискусій, що мали місце у проурядових колах стосовно аграрної модернізації Російської імперії на початку ХХ ст., відіграли фонди особистого походження. Саме у них зберігаються рукописи, чернетки,

пропозиції тощо, які не були опубліковані тогочасною пресою. Завдяки їхньому неупередженому аналізу, введенню до наукового обігу, нами відтворено погляди С. Вітте стосовно сутності та шляхів вирішення аграрного питання у Російській імперії на початку ХХ ст. Окрім того, вдалося відобразити загальне інтелектуальне поле, в якому перебували і творили представники тогочасного російського імперського істеблїшменту.

Насамперед інформаційно насиченим є особистий фонд графа С.Ю. Вітте (фонд 1622 РДІА). У ньому зберігається чисельний статистичний матеріал щодо соціально-економічного розвитку Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., листи С. Вітте до імператора з його позицією щодо майбутнього аграрного сектора економіки країни, матеріали часів віттевського прем'єрства тощо. У комплексі з іншими історичними джерелами вони сприяли розкриттю багатогранної постаті С. Вітте, його внеску у розробку нового державного аграрного курсу, який, на жаль, С. Вітте не довелося реалізувати.

Робота з документами Міністерства фінансів та Ради Міністрів, що зберігаються у фондах 560, 583, 592, 1276 та інших РДІА, сприяла розкриттю нами ролі цих відомств тогочасної Російської імперії, якими керував С. Вітте, у розробці та реалізації програм аграрної модернізації країни. Опрацювання документів і матеріалів, що зберігаються у зазначених вище фондах, стало нам у нагоді для всебічного та незаангажованого висвітлення внутрішнього суперництва, що точилося, наприклад, між Міністерством фінансів та Міністерством внутрішніх справ. Завдячуючи цим матеріалам ми розкрили сприйняття С. Вітте як самої аграрної політики та пропозицій, розроблених ним і керованими ним

установами, так і його реакцію на критику стосовно політики, що він проводив на селі, у пресі.

У фондах 560, 583, 592, 1276 та інших РДІА містяться різноманітні записки, міркування С. Вітте та очільників структурних підрозділів різних рівнів стосовно аграрних ініціатив, що напрацьовувалися у Російській імперії на початку ХХ ст. Аналіз документів і матеріалів, що відклалися у цих фондах, дозволив нам аграрне питання у політичній діяльності С. Вітте розглянути як цілісний процес осмислення ним сутності аграрного питання та шляхів його вирішення, напрацювання основних положень урядової аграрної політики, яку було реалізовано на початку ХХ ст. у Російській імперії.

Сутність, напрями аграрної політики у Російській імперії за правління Миколи II, а також її еволюція достатньо повно представлено документами та матеріалами, що містяться в особистому фонді Миколи II (фонд 601 ДАРФ). На їх основі нам вдалося виважено та аргументовано з'ясувати зміст державного протекціонізму в аграрній сфері. Розкрити розуміння імператором квінтесенції урядової аграрної політики, його симпатій консервативно налаштованим державним діячам, наприклад, І. Горемікіну, В. Плеве та іншим. У ньому містяться також доповідні записки С. Вітте на ім'я Миколи II. Це дозволяє реконструювати справжній зміст аграрних ініціатив, запропонованих цим державним діячем.

Висвітлення атмосфери роботи Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, яку очолював С. Вітте, позиції її членів щодо вирішення аграрного питання було неможливим без опрацювання інформації, що зберігається у фондах «Загальна канцелярія Міністерства фінансів» (фонд 560) та «Особлива нарада з потреб сільськогосподарської

промисловості» (фонд1233) РДІА. Стенографічні звіти засідань Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, доповіді, виступи та звіти її очільника та її членів сприяли нашому неупередженому вивченню сутності аграрного питання у політичній діяльності С. Вітте.

Нам вдалося дослідити конкретні пропозиції, висловлені членами Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, що стосувалися общини та общинного землеволодіння, волосного суду, управління. У такий спосіб ми комплексно та цілісно, по-науковому розкрили діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. Об'єктивно відтворили значний внесок її членів у комплексне вирішення аграрного питання у Російській імперії на початку ХХ ст. Окрім того документи та матеріали фонду 560 дозволили висвітлити діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів не відірвано від загальноекономічної ситуації у країні. Навпаки – на фоні економічного та фінансового становища, в якому перебувала країна.

Матеріали «Колекції рукописів Царськосільських палаців 1861 – 1916 рр.» (фонд 543 ДАРФ), зокрема, розділу «Революційний рух та боротьба з ним», стали нам у нагоді під час осмислення такого феноменального соціокультурного явища в історії Російської імперії початку ХХ ст., як Велика селянська революція, витоки якої збігаються у часі з започаткуванням діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. Завдяки цьому нам вдалося розкрити складну діалектику взаємозалежності

між аграрними ініціативами С. Вітте та політизацію селянської свідомості, радикалізацією селянської поведінки у 1902 – 1907 рр.

Опрацювання документів і матеріалів фондів «Департамент законів Державної Ради» (фонд 1149 РДІА) та «Рада Міністрів» (фонд 1276 РДІА) дозволило нам розкрити еволюцію поглядів С. Вітте на общину. Насамперед ми з'ясували його ставлення до цієї інституції у 1890-х роках. Це дозволило нам показати, що граф, модернізуючи промисловість Російської імперії, формуючи віттевську економічну модель наприкінці ХІХ ст., певною мірою опікувався і питаннями аграрного сектора економіки. Документи і матеріали фонду 1276 РДІА, окрім іншого, забезпечили висвітлення нами позиції С. Вітте в аграрному питанні на початку ХХ ст. Насамперед документи і матеріали цього фонду сприяли розкриттю нами діяльності Сергія Юлійовича на посаді Прем'єра Російської імперії, його урядових ініціатив стосовно селянського переселення, діяльності Селянського поземельного банку тощо. Загалом ми змогли представити цілісну концепцію аграрної реформи, розроблену віттевським кабінетом.

Окрім неопублікованих архівних джерел ми опрацювали чисельну та різнопланову опубліковану джерельну базу. Її основу становлять мемуари, збірники документів і матеріалів, журнали та протоколи засідань, праці Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, рішення засідань Ради Міністрів, циркуляри, інструкції, короткі зведення місцевих комітетів, стенографічні звіти засідань Державної Ради, Збірник законів Російської імперії, тогочасна періодика, записки, виступи, промови, листи, доповіді тощо.

Під час написання нашого дослідження ми послуговувалися мемуарною спадщиною С. Вітте, А. Куропаткіна, А. Половцева, П. Мілюкова, В. Гурко, М. Вельямінова, О. Суворіна, А. Богдановича, А. Мосолова. Також у нагоді стали електронні ресурси Інтернету, на яких розміщено погляди тогочасних сучасників, нащадків та істориків на діяльність С. Вітте, зокрема, сайту <http://www.allistoria.ru/allis-311-1.html>. Ми свідомі того, що цей вид джерел містить інформацію різної достовірності. У зв'язку з цим ми застосовували новітні методи і принципи у роботі з цим видом опублікованих джерел.

Залучення цього виду джерел сприяло ґрунтовному осмисленню нами епохи, так би мовити, з середини, крізь призму її бачення тогочасними учасниками. Завдяки цьому нам вдалося розкрити складні перипетії міжособистісних стосунків державних діячів, виявити та доповнити історичні знання з порушеної нами проблеми інформацією, що не міститься в архівних документах і матеріалах, висвітлити учасниками тих подій оцінку аграрних ініціатив С. Вітте тощо.

Своєрідним писемним історичним джерелом з історії аграрного питання у політичній діяльності С. Вітте є періодика, або преса. Залучена до дослідження преса зберігається у відповідних бібліотечних фондах.

Газети та журнали, що виходили друком у Російській імперії на початку ХХ ст. та залучені до нашої праці («Правительственный вестник», «Вестник Европы», «Вестник права», «Гражданин», «Искра», «Московские ведомости», «Новое время», «Освобождение», «Революционная Россия», «Российские ведомости», «Русская мысль», «Русское слово» тощо), цінні насамперед тим, що на їхніх сторінках вміщено промови, виступи,

доповіді тощо державних діячів, зокрема С. Вітте, щодо сутності та шляхів вирішення аграрного питання; аналітичні матеріали; замітки щодо ставлення громадськості до його аграрних ініціатив; статті вчених-економістів, банкірів, громадських діячів із обґрунтуванням чи спростуванням тих чи інших положень аграрної політики уряду С. Вітте.

Інформаційна цінність непроурядових періодичних видань, на наш погляд, полягає в тому, що в них міститься переважно критичний матеріал щодо аграрного питання в політичній діяльності С. Вітте. Це дозволяє об'єктивно його вивчати. З іншого боку, вадою цих масових історичних джерел є надмірна заполітизованість, що, як правило, перетворює конструктивну критику в безпідставні звинувачення політичних опонентів .

Значну роль у відтворенні об'єктивної картини діяльності, структури, функцій, повноважень, результатів роботи Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів відіграли опубліковані «Протоколи по крестьянскому делу» Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, «Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России» та інші опубліковані документи і матеріали. На підставі їхнього аналізу ми відтворили ставлення широких кіл громадськості тогочасного російського імперського соціуму до аграрних ініціатив С. Вітте та очолюваних ним структур.

Збірники документів і матеріалів, наприклад законодавчі матеріали Державної Ради, представляють собою важливе історичне джерело з формування аграрної політики у Російській імперії на початку ХХ ст. Вони містять законодавчі пропозиції міністерств, відгуки на них

відомств та окремих членів Державної Ради, журнали обговорення законодавчих ініціатив у Департаментах та Загальних зборах. Це значно доповнює сучасні знання з аграрного питання у політичній діяльності С. Вітте.

Унікальною збіркою документів і матеріалів є «Крестьянские истории: Российская деревня 20-х годов в письмах и документах». Її цінність полягає у тому, що вона дозволяє, зіставивши зміст аграрних ініціатив С. Вітте із вимогами селянства у 1905 – 1907 рр., виявити, наскільки ці аграрні ініціативи були соціально значущими, відповідали інтересам тих, кому адресувалися – селян.

Також нами залучено відносно новий вид джерела – Інтернет-сайти. На них розміщено та оприлюднено статті з фахових наукових журналів, мемуаристика, раритетні видання тощо.

Узагальнюючи, констатуємо, що опрацьована нами і залучена до дослідження джерельна база є різноплановою, репрезентативною, достовірною. Її аналіз, заснований на сучасних джерелознавчих методах і принципах, та застосування дозволяє провести комплексне науково-історичне дослідження з історії аграрного питання у політичній діяльності С. Вітте.

РОЗДІЛ 2

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОГЛЯДІВ С.ВІТТЕ НА АГРАРНУ ПРОБЛЕМУ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ВИРІШЕННЯ

2.1 Погляди С. Вітте на аграрну проблему наприкінці ХІХ ст.

Розкриваючи позицію С. Вітте щодо сутності аграрної проблеми у Російській імперії та шляхів її вирішення, зауважимо, що активна державницька діяльність та об'єктивна еволюція російської імперської економічної моделі вплинули на зміну поглядів графа на аграрне питання. Ми переконані, що краще за все трансформацію аграрних пріоритетів Сергія Юлійовича можна продемонструвати на прикладі аналізу змісту двох записок графа 1893 та 1904 рр. За змістом обидві вони стосувалися одного і того ж – аграрної проблеми.

Наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. С. Вітте позиціонує себе як слов'янофіл. Відповідно, на общину він також дивиться зі слов'янофільських позицій⁸⁸. «Община, – писав Сергій Юлійович, – особливість російського народу, зазіхати на неї – зазіхати на своєрідний російський дух». Він не заперечував тих законодавчих актів олександрівської доби, що спрямовувалися на правове закріплення доктрини державного протекціонізму стосовно до селянства, а відповідно і захисту общини як уособлення правічних, патріархальних основ буття російського селянина. Щодо цього періоду, у своїх спогадах майбутній Прем'єр-міністр чесно зізнався, що община поширена скрізь, хоча і є примітивною формою землеволодіння. Водночас він визнавав, що община

зручніша за окремого селянина-господаря, оскільки «легше пасти стадо, ніж окремо кожного його члена»⁸⁹.

У 1893 р. у Державній Раді обговорювався законопроект стосовно невідчужуваності селянських надільних угідь, заборони виходу селянинові з общини без згоди її членів, незважаючи на дострокову виплату викупних платежів. Гострі дебати викликала та частина законопроекту, в якій йшлося про обмеження відчуження надільних угідь. По суті мова велася про те, чи існуватиме селянська індивідуальна власність на викуплену селянами землю. У зв'язку з цим обговорювалося питання про доцільність/недоцільність призупинення дії статті 165 «Положення про викуп», яка регламентувала юридичне оформлення інституту селянської індивідуальної власності на землю.

У членів Державної Ради не виникало сумнівів щодо того, щоб залишити без змін першу частину статті 165. Нею передбачалося виокремлення селянинові ділянки до сплати ним викупних платежів за згодою общини. Плюралізм думок стосувався другої частини статті 165. Нею визначалося, що община зобов'язана виокремити селянинові, після того, як він повністю розрахувався по викупним платежам, общинну землю в одному місці.

Тогочасний Міністр внутрішніх справ І. Дурново наполягав на тому, щоб створити такі умови дострокової сплати селянами викупних платежів, які б унеможливили їх, і у такий спосіб звести нанівець дію другої частини статті 165. С. Вітте як Міністр фінансів підтримав свого колегу. Він запропонував, що при достроковій сплаті селянами викупних платежів вони повинні внести всю суму відразу без урахування вже сплаченого ними⁹⁰. Розрахунок Міністра фінансів був простий, але водночас ефективний. Автоматичне збільшення суми викупних

платежів серйозно зменшувало кількість дострокових виплат. Не кожна селянська родина могла витримати таке навантаження і на без того кволий сімейний бюджет. Фактично ініціативи І. Дурново та С. Вітте позбавляли селян права на дострокову сплату викупних платежів.

Навряд чи такі думки обох міністрів можна назвати конструктивними. Швидше вони відображали їхні внутрішні світоглядні переконання стосовно селянства, общини. Не зустріли вони підтримки і з-поміж членів Державної Ради, яких складно назвати лібералами. Позиція Міністра внутрішніх справ та Міністра фінансів у зазначеному вище питанні – віддзеркалення загальнодержавного протекціоністського підходу до сільського господарства, селянського землекористування та землеволодіння, до общини, спрямованого на збереження окремішності селянської верстви від інших верств тогочасного російського імперського соціуму.

Маючи хоча і незначний, але досвід позалаштункової боротьби, розуміючи, що його погляди не будуть підтримані членами Державної Ради, С. Вітте заздалегідь, до голосування питання про другу частину статті 165 у Державній Раді, розсилає 16 листопада 1893 р. її членам записку. У ній він викладає власну позицію стосовно другої частини статті 165 та аграрної проблеми загалом. Згодом у своїх мемуарах він визнавав, що написана ним записка – своєрідна відповідь І. Воронцову-Дашкову та М. Бунге, які негативно висловлювалися про общинне землеволодіння⁹¹. Насправді, і ми погоджуємося у цьому з О. Колонтаєвою, записка спрямовувалася загалом проти всіх опонентів общини⁹². Будучи вірнопідданим Олександра III, особисто симпатизуючи цареві, на нашу думку, С. Вітте публічно у цьому освідчився. Він вважав, що критика общини – критика імператора, який утілював

своєю постаттю сутність державної політики протекціонізму щодо селян.

На переконання Міністра фінансів, селянин за своєю природою консерватор, а тому – надійна опора монархії. Уряд, який стоїть на сторожі імперії, повинен всіляко дбати про селян, насамперед про їхнє землезабезпечення. Належна забезпеченість селян землею – гарантія існування імперії. Він пропонував, не обмежуючи економічної свободи селян, оберігати їхню землезабезпеченість⁹³. У такий спосіб спостерігаємо своерідну суперечність позиції С. Вітте. Адже він не говорив про те, що таке економічна свобода селян, яким чином вона співвідноситься зі свободою вільно розпоряджатися землею. На наш погляд, частиною економічної свободи і є право вільно розпоряджатися землею, яку обробляє селянин, право її купівлі-продажу, застави тощо. Тому прикріплення селян до землі через общину, домінанта община – це і є часткове обмеження економічної свободи селян.

Натомість високопосадовець мислить по-іншому. Для нього заборона купівлі-продажу землі – засіб, за який селяни повинні дякувати уряду, оскільки таким чином земля зберігається в їхніх руках. Право індивідуальної власності – зло для селян, оскільки воно зумовлює їхнє обезземелення, активізує уходництво на промисли, додаткові заробітки, які С. Вітте називав «бродяжництвом». Окрім цього індивідуальна власність – каталізатор політизації антидержавницьких настроїв селянства. «Підпали, крадіжки, грабіж, убивства та інше, про що страшно уявити, – ось чим будуть займатися ці індивідуальні власники, які мають бути основою права»⁹⁴. Зауважимо, що передбачення Сергія Юлійовича справилися вповні у частині радикалізації політичної свідомості селян, свідченням чого у 1902 р. став початок

Великої селянської революції. Однак у частині причин цих подій він помилявся. Зумовлювалися вони саме відсутністю на селі чисельного прошарку економічно заможних селян власників.

Згідно зі слов'янофільською доктриною, Міністр фінансів був переконаний, що община – гарант селянського землеволодіння, недоторканості надільного фонду. Відповідно, общинне землеволодіння – гарант селянського добробуту та статків. У такому разі, – підсумовував майбутній Прем'єр-міністр, – общинне землеволодіння повинне бути надійно убезпечене від будь-яких негараздів, насамперед другої частини статті 165⁹⁵.

Розвиваючи на наступних сторінках записки слов'янофільські принципи, С. Вітте обстоював економічні та політичні переваги общинного землеволодіння перед індивідуальним селянським. У цьому він апелював до моральних та історичних особливостей общини, які ґрунтуються на специфіці, відмінності селянського буття від поміщицького, міського тощо. «Сільська община – яскраве, живе, типове вираження масових здібностей, масової творчості у середовищі внутрішніх, побутових відносин селянського життя... Община вимагає бережливого ставлення до себе, – у ній є щось побутове, стихійне і ніякими штучними теоріями не можна спростувати того, що з усією очевидністю виявляється з кожної сторінки російської історії, що нарешті відчувається всенародно ... община потрібна Росії». Ліквідація общини загрожує селянському обезземеленню з усіма негативними наслідками, зумовленими цим⁹⁶.

Контент-аналіз наведеного вище уривку більшою мірою засвідчує літературні таланти С. Вітте, його здатність до філософського осмислення явищ суспільно-

політичного та соціально-економічного характеру. Меншою – реальний стан аграрного сектора економіки Російської імперії наприкінці XIX ст. Навряд чи це дозволяє говорити про делітантність С. Вітте, як про це зауважували окремі сучасники тих подій та історики. Пояснення, напевне, потрібно шукати в іншому.

По-перше, у світоглядних орієнтирах та духовності С. Вітте. Вони формувалися під впливом незаперечного для Сергія Юлійовича авторитету – дядька – генерала, учасника підкорення Кавказу, воєнного публіциста Р. Фадєєва. Як відомо, Ростислав Андрійович, разом із своїми однодумцями, за протекції О. Барятинського та П. Шувалова, у середині 1860-х рр. виступив проти лібералізації імперії, розпочатої Олександром II. Як зауважують Б. Ананьїч та Р. Ганелін, невідомо, чи брав участь С. Вітте у дискусіях 1870-х рр. Однак залишилися дані пізнішого періоду, згідно з якими майбутній прем'єр-міністр поділяв думки свого дядька щодо політичного та економічного майбутнього Російської імперії. Зберіг він свою прихильність до слов'янофільства Р. Фадєєва і на початку 1890-х рр., попри політичне забуття останнього. Підтвердженням цьому є листування С. Вітте з І. Аксаковим та О. Суворіним⁹⁷.

По-друге. Перебуваючи на посаді Міністра фінансів, Сергій Юлійович соціально-економічний розвиток Російської імперії насамперед пов'язував із модернізацією фінансів країни та її індустріалізацією. У такий спосіб планував наздогнати промислово розвинуті США, Великобританію та інші країни. Саме тому аграрний сектор економіки посідав скромніше місце у віттевській стратегії модернізації, незважаючи на те, що 80% трудових ресурсів країни було зосереджено у сільському

господарстві. Однак на той момент прибутковішими були промисловість та фінансово-банківська справа.

По-третє, так як С. Вітте, мислила більшість тогочасного російського імперського політичного істеблішменту, частиною інтелектуального поля якого був і граф.

По-четверте, дискусії навколо общини перетворили її у самостійний об'єкт аналізу, значною мірою відірваний від реальності. Про неї стали говорити не стільки як про реально існуючу, а як про уявну, таку, якою вона мислилася тими, хто про неї висловлювався.

Якщо община – це земне благо для селян, а сам так її у 1890-х рр. трактував Міністр фінансів, яке дозволяє їм забезпечити усі їхні матеріальні потреби, то нелогічним та і шкідливим є вихід з неї. Селянин, вийшовши з общини, віч-на-віч опиниться з непривітною реальністю, яку він складно, а іноді й геть не розумів, оскільки вона виходила за межі його селянського мікрокосмосу, світоглядних орієнтирів. Община – своєрідний соціокультурний фільтр, адаптер для селянства у спілкуванні з іншою реальністю. Дозволити селянам виходити з общини без згоди «миру» шляхом дострокової сплати викупних платежів – «пускати землю на вітер, а землевласників перетворювати на людський пил», – доводив С. Вітте⁹⁸.

Наприкінці XIX ст. з-поміж мислячої частини російського імперського соціуму відчутними ставали тенденції вбачати в общині елементи соціалізму, соціалістичності. Зумовлювалося це насамперед проникненням ідей соціалізму в інтелектуальне середовище держави Романових, їхньою новизною та певною незрозумілістю. Водночас прихильники непохитності імперії, правлячої династії стали обережно

закидати, що община може трансформуватися із союзника, опори монархії, в її опонента саме через елементи соціалізму, властиві общинному способу життя. С. Вітте виступив категорично проти подібних міркувань, які, як він доводив, безпідставні, нічим не виправдані та не підкріплені. Община, – підсумовував Міністр фінансів, – гарант економічної та політичної стабільності й розвитку Російської імперії⁹⁹.

У 1890-х рр. з-поміж представників російського імперського політикуму лунали думки, хоча й поодинокі, щодо того, що община – головна причина відсталості сільського господарства країни. Автор записки спростовував такі судження. Він зауважував, по-перше, що загальний стан та перспективи розвитку аграрного сектора економіки країни визначаються не формою землеволодіння/землекористування, а загальними економічними обставинами. По-друге, оперуючи статистичними даними, Міністр фінансів просував концепцію про те, що община не заважає поширенню добрив; черезсмузжя суттєво не позначається на застосуванні передових технологій; примусовий сівобіг однаково поширений і у подвірному, і в общинному землеволодінні / землекористуванні.

Водночас, гіперболізуючи роль та значення общини в соціально-економічному та суспільно-політичному житті Російської імперії, селянства, С. Вітте визнавав, що в окремих, малочисельних випадках вона скоує ініціативу економічно активних селян. Однак це швидше виняток, ніж правило. Тому це не дає достатньо підстав нищити общинне землеволодіння / землекористування¹⁰⁰.

Підсумовуючи вищевикладене, констатуємо, що у 1890-х рр. С. Вітте позиціонував себе прихильником слов'янофільства, державної політики протекціонізму над

селянами, був під ідейним впливом особистості Р. Фадєєва, Олександра III. Перебуваючи у загальноінтелектуальному полі тогочасного російського імперського політикуму, він відстоював погляд на общину як на міцний фундамент соціально-економічного та суспільно-політичного поступу Російської імперії. Станову окремішність селянства вважав природним явищем, як і общину – природною, історично зумовленою формою буття російського селянства. Зазіхання на ліквідацію общини розцінював як замах на державну модель Російської імперії.

2.2 Нове розуміння С. Вітте сутності аграрного питання та шляхів його вирішення

Упродовж 1890-х рр. віттевська програма соціально-економічних дій стала давати реальні позитивні результати. С. Вітте фактично вдалося поєднати непоєднуване, як про це справедливо зауважують Б. Ананьїч та Р. Ганелін¹⁰¹. Результатом цього стала життєдіяльність феодальної за своєю сутністю влади за умов індустріалізації, можливість успішно розвивати економіку, не змінюючи надбудови. Водночас, нова економічна модель Російської імперії, яку активно розбудовував Міністр фінансів, не могла бути бездоганною. Ми погоджуємося з міркуваннями О. Шляхова у тому, що нерозвиненість внутрішнього ринку імперії, низький рівень життя більшості населення, його низькі споживчі можливості стримували накопичення фінансів. Навіть наприкінці XIX ст. процес початкового нагромадження прибутків не був завершеним, він тривав і надалі паралельно з накопиченням, яке відбувалося вже суто на капіталістичній основі¹⁰².

На відміну від попередньої, замкненої або напівзамкненої, віттевська економічна модель була відкритою, а тому більше залежною від загальносвітових кризових тенденцій економічного поступу. Беручи до уваги сукупність різноманітних факторів, нова економічна модель, розбудовувана С. Вітте, була вразливою і внутрішньо. Вона базувалася на надмірному державному протекціонізмі. Зокрема, індустріалізація носила форсований характер, однак, не була збалансованою. Надмірний протекціонізм промисловості зумовлював нерівномірність розвитку як окремих регіонів, так і галузей. До того ж не було і достатнього досвіду ведення ринкової економіки. Під впливом зовнішніх та внутрішніх обставин наприкінці XIX – на початку XX ст. віттевська економічна система почала зазнавати деформації. Зокрема, пригальмувалися надшвидкі темпи розвитку промисловості, зменшилися об'єми закордонних інвестицій, порушилася бюджетна рівновага.

Разом із тим, на наше переконання, справжньою «ахіллесовою п'ятою» віттевської економічної моделі стала диспропорція між темпами поступу аграрного сектора економіки та промисловості. Правильність наших міркувань підтверджують масові селянські виступи 1902, 1904 рр. в Європейській частині Російської імперії: на Харківщині, Полтавщині, Чернігівщині (повстання у селі Володькова Дівиця¹⁰³). Вони, з одного боку, засвідчили розгортання «Великої селянської революції», а з іншого – відсутність на селі чисельно переважаючої середньо-заможної та заможної селянської верстви, належного селянського правозабезпечення. Домінувала община і общинне землеволодіння / землекористування. Відповідно мала місце масова селянська зневага до інституту приватної власності загалом і на землю зокрема.

Потрібно віддати належне «фінансовому генію останніх Романових» у тому, що він був самокритичною, тверезо мислячою особистістю. С. Вітте не міг не бачити тих деформацій, що мали місце у його економічній системі. Підтвердження таких наших думок можна віднайти у його мемуарах. Там він писав: «Коли мене призначили міністром фінансів, на селянському питанні я знався поверхово... У перші роки я не мав визначеності щодо нього, певною мірою тяжіючи до общини, оскільки симпатизував слов'янофілам... Однак ставши механіком складної машини, що називається фінанси Російської імперії, потрібно було бути дурнем, щоб не зрозуміти, що машина без палива не поїде... Це паливо – економічний стан Росії, а оскільки основна частина населення – селянство, то потрібно вникнути у цю сферу»¹⁰⁴. Навряд чи Сергій Юлійович лукавив перед самим собою. Швидше він пояснив причину еволюції власних поглядів на аграрне питання, що відбулася у нього на початку ХХ ст.

Не останню роль у трансформації світоглядних засад С. Вітте із аграрного питання відіграв М. Бунге. Незважаючи на протистояння, що мало місце між С. Вітте та М. Бунге наприкінці 1880-х років, Миколі Християновичу вдалося довести Сергію Юлійовичу хибність ідеалізації общини. У своїх мемуарах граф зізнавався, що М. Бунге «відкрив йому очі» на те, що община – основне гальмо економічного розвитку селянства. Породжена середньовіччям вона не здатна була до трансформацій, до удосконалення¹⁰⁵.

Від 1897 р. спостерігаємо нове розуміння С. Вітте сутності аграрного питання та шляхів його вирішення у Російській імперії. Того ж року у записці щодо бюджету країни Міністр фінансів, аналізуючи стан розвитку сільського господарства, рівень добробуту селян, звернув увагу на

«особливу групу заможних селян». Цю категорію він назвав силою, що здатна подолати «несприятливі умови сільського життя». Він був переконаний у тому, що «особлива груп заможних селян» і надалі буде розвиватися на засадах капіталізму. Альтернативи такому варіанту подолання селянських злиднів граф не бачив. Щодо цього у записці зазначалося: «... іншого шляху поширення добробуту, окрім того, що має місце за капіталістичного розвитку, економічне життя ніде не запропонувало, отже, йому не потрібно перешкоджати». Необхідною умовою капіталістичного покращення добробуту селян С. Вітте вважав надання селянам права виходити із общини¹⁰⁶.

У 1898 р. від теоретичного переосмислення общини Міністр фінансів переходить до конкретних кроків із реалізації своїх нових поглядів. Саме тоді Комітет міністрів черговий раз розглядав стан справ у сільському господарстві. Граф запропонував відмовитися високопосадовцям від зашкарублого розуміння селян і общини, переглянути зміст та вектор спрямованості аграрного курсу, привести його у відповідність до тих тенденцій, що мали місце у промисловості, фінансах, банківській справі. Такі ініціативи Міністра фінансів видалися революційними для консервативно мислячих стовпів російського самодержавства – К. Победоносцева, П. Дурново, В. Плеве. Їхніми зусиллями пропозиції С. Вітте були зведені нанівець. Однак у 1899 р. Сергію Юлійовичу вдалося пролобіювати закони про скасування кругової поруки, у розробці яких він брав безпосередню участь.

У такий спосіб констатуємо, що під впливом загальноекономічних тенденцій світового та імперського розвитку, зважаючи на особистісні характеристики, вплив оточення, суспільно-політичну активність селянства тощо

наприкінці 1890-х – на початку 1900-х рр. у поглядах С. Вітте на аграрне питання відбуваються якісні зміни. Їхнє структурне оформлення набуло об'єктивованого вираження у 1904 р. Зокрема, 5 грудня 1904 р., за тиждень до указу імператора від 12 грудня 1904 р., в якому йшлося про створення Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості як державного центру з принципового перегляду принципів аграрного законодавства, за місяць до початку революції 1905 р., у 49 номері «Вестника финансов, промышленности и торговли» було надруковано «Записку по крестьянскому делу председателя высочайше учрежденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витте». Як і записка 1893 р., записка 1904 р. носила полемічний характер. Об'єктом для полеміки став проект аграрної реформи, розроблений Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ.

Добре знаючи Миколу II, граф, як він це робив не один раз, звертався до досвіду проведення аграрної реформи 1861 р. У такий спосіб він власній позиції надавав додаткової аргументованості, сили, оскільки апелював до авторитету Олександра II. Фактично обґрунтуванню надавалося неспростовного значення. Зворотнє означало б поставити під сумнів правильність дій царя – реформатора. Наважитися на таке ніхто не посмів би. Тому за основу нової державної аграрної реформи голова Особливої наради обрав принципи аграрної реформи 19 лютого 1861 р.

Завдання С. Вітте полягало у тому, щоб переконати імператора у тому, що матеріали, зібрані та опрацьовані місцевими комітетами, відповідають принциповим засадам майбутньої аграрної реформи, корелюються з

магістральним напрямом Великої реформи 1861 р. У такий спосіб він отримав плацдарм для критики попереднього аграрного курсу та В. Плеве, під керівництвом якого завершилося напрацювання аграрного законопроекту Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ. Отже, граф досягав своєї мети: критикував опонентів, посилював в очах імператора позиції Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, проштовхуючи її напрацювання з аграрної проблеми.

Загалом, зіставляючи дві записки С. Вітте (1893 і 1904 рр.), спостерігаємо значно ширшу тематичність другої, порівняно з першою. Якщо у 1893 р. автор ставив перед собою мету обґрунтувати непорушність общини, зосередившись на різних аспектах цього явища, то у 1904 р. йшлося не лише про общину, а і про селянський становий лад, і про селянське управління та суд, і про економічні аспекти, і про общину.

Говорячи про те, що проєктована ним аграрна реформа носитиме визвольний характер, оскільки в її основі лежать наміри ліквідувати принципові правові відмінності селянського стану, граф наполягав на доречності усунення станової окремішності селян. Така станова окремішність, на думку, С. Вітте, на початку ХХ ст. не відповідала державницьким інтересам. Перші кроки у напрямі її нівеляції були зроблені тоді, коли він скасував кругову поруку та тілесне покарання для селян¹⁰⁷.

Оперуючи матеріалами Редакційних комісій періоду Великої реформи, граф доводив, що селянський становий лад історично плинний, пов'язаний з особливою роллю імперії у захисті звільнених селян від зазіхань на них з боку поміщиків. Тому селянський становий лад повинен постійно перебувати у стані еволюції, удосконалення, що врешті-решт призведе до нівеляції станової окремішності

селянства стосовно до інших верств російського імперського соціуму. Збереження селянського станового ладу незмінним – неконструктивно. Це загрожуватиме існуванню монархії та правлячої династії. Його модернізацію, відповідно до суспільно-політичних викликів початку ХХ ст., потрібно розпочати з реформи селянського суду та управління. Загальнодержавною тенденцією має стати становлення загальностанового цивільного законодавства. За своїм змістом воно сприяло б консолідації різностанового російського імперського соціуму. Селянське звичаєве право С. Вітте проголошував джерелом беззаконня, красномовно говорячи про доцільність його заміни загальним цивільним правом¹⁰⁸.

Беручи за основу вище зазначений підхід, граф пропонував реорганізувати селянське управління та суд. Він наполягав на тому, щоб трансформація селянського управління відбувалася відповідно до побажань місцевих комітетів на загальностановій територіальній підставі. Згідно з планом, першою сходинкою селянського самоуправління мало бути сільське товариство. До його компетенції належали питання землекористування/землеволодіння за умов індивідуального та общинного землекористування / землеволодіння. Другу сходинку селянського самоуправління мала становити територіальна одиниця, що об'єднувала все постійне населення сільської місцевості. До її повноважень належали питання місцевого благоустрою, шкільна та санітарна справи, організація медичної допомоги на селі, боротьба з пожежами тощо. Певною мірою такий двосходинковий орган селянського самоуправління корелювався з діяльністю земств. Однак на відміну від земств він мав відігравати принципово іншу роль на селі – бути опорою сильної самодержавної імперії Романових.

Говорячи про загальностановий характер селянського самоуправління, С. Вітте мав на увазі, що до складу запроєктованої ним інституції, разом із селянами, увійдуть дворяни, духівництво. У такий спосіб, на нашу думку, автор записки прагнув досягти як мінімум триєдиної мети. По-перше, започаткувати продержавну культуризацію селянства. По-друге, налагодити соціальний діалог між різними верствами жителів села. По-третє, зважаючи на низький загальноосвітній рівень селянства, надати більшого усвідомлення справі налагодження сільського благоустрою. У записці йшлося: «На жаль, за сучасних умов культурний помісний клас штучно роз'єднаний з селянами; легальної спільної роботи на користь місцевих потреб ними не ведеться, за таких умов у це середовище проникають елементи, що мало цікавляться легальними цілями»¹⁰⁹.

Схожі міркування були підґрунтям для віттевської реорганізації селянського волосного суду. Наприкінці XIX – на початку XX ст. ця інституція була вузькостанова, її кадрове забезпечення вимагало набагато кращого. До її юрисдикції належали лише селяни. Сутність радикальних змін стосувалася того, щоб, по-перше, трансформувати селянський волосний суд у загальностанову нижчу судову інстанцію. По-друге, підняти освітній ценз для її комплектації компетентними фахівцями.

Окрім того, зміни селянського станового ладу стосувалися й економічного та адміністративного сегментів. С. Вітте вважав за доцільне і правильне ліквідувати станові натуральні повинності селян. Насамперед скасуванню підлягали місцеві поліцейські та податкові повинності. Він також запропонував перетворити інститут земських начальників у суто адміністративний орган. Його нові функції мали

стосуватися спрямовуючої та об'єднуючої роботи повітової поліції та земської варти, контролю за законністю діяльності дрібних земських організацій¹¹⁰.

Зауважимо, що висловлені вище міркування Сергія Юлійовича не були безпідставною вигадкою, фантазією кабінетного міністра. Вони мали під собою реальний ґрунт, це був результат копіткої аналітичної роботи міністра, вдумливого спостереження за динамікою соціально-економічного та суспільно-політичного поступу держави. Наскільки така позиція була своєчасна легко переконатися, проаналізувавши зміст приговорів селянських сходів 1905 – 1906 рр. Між «Запискою...» С. Вітте і приговорами селян невелика різниця у часі – один рік. Наприклад, селяни тринадцяти сіл Серединської волості Волоколамського повіту Московської губернії на сході 4 грудня 1905 р. одним із пунктів рішення зборів ухвалили: «... 4. Знищення становості і зрівняння усіх без винятку перед законом...»¹¹¹. Мешканці села Упертовки Богородицького повіту Тульської губернії на сході 29 жовтня 1905 р. постановили: «... 4. Знищити становість і станові привілеї. 5. Заснувати суд, однаковий для всіх...»¹¹². Жителі села Олексіївки Єфремовського повіту Тульської губернії 5 листопада 1905 р. прийняли рішення про те, щоб «... г) знищити стани; д) суд однаковий для всіх...»¹¹³. Населення села Федотьєва Спаського повіту Рязанської губернії на сході висловилося за те, що «... 4. Розподіл населення на стани має бути скасований, потрібно запровадити стан – «російські громадяни», урівняти всіх у правах...»¹¹⁴. Отже, позиція С. Вітте адекватно відображала настрої селянства. Ми переконані, що її урахування російським політичним істеблїшментом, насамперед правлячою династією, у грудні 1904 р. могло

б кардинально змінити перебіг російської імперської історії початку ХХ ст.

Окремої уваги заслуговують думки С. Вітте щодо інституту земських начальників. За глибиною розуміння сутності цього соціального та правового явища, а також селянського буття вони не втратили актуальності й у наш час. Насамперед вони умотивовувалися інформацією, що надходила з місць. Наприклад, член Воронежського повітового комітету А. Цибульський зауважував, що законом про земських начальників держава встановлювала адміністративний контроль над особистістю та майном селянина. Така опіка є надмірною. Вона не стимулює, а пригальмовує розвиток сільського господарства¹¹⁵. Схожу до віттевської оцінку земським начальникам спостерігаємо у сучасній історіографії. Зокрема, О. Реєнт правильно акцентує увагу на тому, що земські начальники насамперед дбали про свої власні інтереси та інтереси поміщиків. У такий спосіб уряд, звільнивши селян від опіки поміщиків, встановив над ними чиновницьку опіку¹¹⁶. А. Анфімов стосовно них писав: «Найбільш реакційним заходом було запровадження законом від 12 липня 1889 р. інституту земських начальників, які призначалися із місцевих дворян, котрі стали повновладними розпорядниками життя села... Влада земських начальників, які, по суті, стали диктаторами на своїх дільницях, була важким тягарем для села...»¹¹⁷. Як слушно підкреслив П. Єрін, «ставлення селян до земського начальника було специфічним. До його дільниці належало від 3 до 5 волостей, тому з усіх питань до земського начальника потрібно було звертатися у місті. Однак застати його на «робочому місці» було надзвичайно складно. Селяни ставилися до начальника з обережністю, бачачи у ньому «вчорашнього поміщика». Самі начальники вбачали у

селянах не вільних людей, а ледарів та негідників, які заслуговували на суворе до них ставлення»¹¹⁸. Таким чином, доцільність трансформації інституту земського начальника, слухність віттевських міркувань щодо цього є цілком обґрунтованими.

Основний зміст віттевської записки стосувався перспектив общини, общинного землеволодіння/землекористування у Російській імперії. Смилова заданість цієї частини аналізованого документу визначалася метою, яку поставив автор: знищити традиційне преклоніння перед общиною. Власну концепцію майбутнього общини він вибудував у такий спосіб. Спочатку він виокремив складові, на яких ґрунтувалися теоретичні уявлення про общину у середовищі російського імперського політичного істеблішменту. Потім розкритикував поодиночі кожний із постулатів міфу про общину, а надалі отримані результати узагальнив.

На його думку, трьома китами гіперболізації суспільно-політичної та соціально-економічної ролі общини в Російській імперії були такі міфологеми:

1. община – гарант непролетаризації селянства;
2. община – гарант політичної стабільності імперії;
3. община – гарант збереження селянського землезабезпечення.

Проти першого положення С. Вітте опонував тим, що община, як засвідчують дані, що надійшли від більшості місцевих комітетів, сприяє масовій пролетаризації селянства. Багатодітність селянських родин – одна із причин дрібнення селянських господарств, відповідно появи селянського малоземелля. Община не стояла на перешкоді цього процесу. Тай і не могла вона цього зробити, оскільки її земельний фонд також не

поповнювався, або розширювався вкрай повільними темпами, що катастрофічно відставали від темпів народжуваності на селі. Не сприяла община і покращенню способів землеобробітку. На заваді цьому стояли систематичні общинні землепереділи. Це зумовлювало низьку врожайність, загалом низьку продуктивність селянської праці¹¹⁹. Складно відмовити С. Вітте у правильності об'єктивного розуміння ситуації. Адже справді у сукупності всі ці явища негативно впливали на грошове наповнення бюджетів селянських родин, спонукало селян до пошуку додаткових джерел заробітку, врешті-решт це сприяло пролетаризації села.

Вищенаведене дозволило графу зробити правильний висновок про те, що община – безперспективне соціально-економічне явище у контексті адекватного реагування Російської імперії на економічні виклики, перед якими стояла країна на початку ХХ ст.

Опонуючи другій тезі прихильників общини та общинного землеволодіння/землекористування, автор записки писав про те, що община – джерело соціалістичності селянства. Він застосував прийом перенесення та інтерпретації. Зокрема, свої контраргументи він формулював на підставі перенесення народницького розуміння політичної перспективи общини з її інтерпретацією на власний манер. Прихильникам общини він вказував на безпосередню схожість народницького соціалізму з общинним землеволодінням. В останньому він убачав паростки суспільної власності на засоби виробництва. На посилення доказовості власних суджень С. Вітте вдався до цитування думок професора Б. Чичеріна про те, що «зрівняльні порядки розхитують поняття про непохитність та недоторканість прав

власності, представляючи собою благодатний ґрунт для поширення соціалістичних понять»¹²⁰.

Отже, голова Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості дотримувався думки, що община, общинне землеволодіння/землекористування – джерела соціалізації селян. Відтак община не може бути гарантом політичної стабільності імперії. Так само як і соціалістично налаштовані селяни не можуть бути запорукою для правління Романових. Тому навряд чи доцільно продовжувати державну політику протекціонізму стосовно до общини, общинного землеволодіння/землекористування.

На переконання С. Вітте, не витримує критики й третя міфологема щодо того, що община забезпечує збереження землезабезпеченості селян, запобігає майновій диференціації селянства. Практика селянського життя настійно підказує необхідність пошуку та застосування альтернативних способів захисту селянського землеволодіння, – був переконаний граф. Охорону дрібної селянської власності він передбачав здійснювати такими шляхами:

1) заборонити відчужувати у селян землю за їхні борги;

2) законодавчо закріпити за селянськими землями статус невідчужуваних;

3) визначити максимальні розміри площ селянських земель, які можуть зосереджуватися в одному селянському господарстві;

4) організація пільгового кредитування селянських господарств, бажаних розширити розміри площ власного землеволодіння / землекористування¹²¹.

Узагальнюючи, майбутній прем'єр констатував, що община – «серйозне гальмо культури». За умов панування

общинного ладу на селі виникають практично нездоланні перешкоди для розвитку таких рушіїв матеріальної культури, як господарський розрахунок, підприємливість, економічна активність особистості. Натомість община стимулює розвиток у селянському середовищі апатію до господарювання, схильність до зловживання алкоголем, неповагу до чужих прав тощо. Отже, община не може виконувати на початку ХХ ст. покладених на неї обов'язків сталого розвитку імперії. У такому випадку штучна державна підтримка цієї інституції не виправдана. У записці граф занотував: «За сучасного стану справ община має риси публічно-правової організації, що нагадує військові поселення»¹²².

Державний протекціонізм общині може бути усунений шляхом повернення селянам права виокремлювати свій наділ без згоди общини. Мова йшла не про механічне відновлення статті 165, а про перехід селян до відрубно-хутірського землеволодіння. Останнє С. Вітте трактував як форму селянської індивідуальної власності на землю. Він ратував відмовитися від запропонованих членами Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ обмежень щодо виходу селян із общини. З метою захисту економічних інтересів тих селян, що залишалися в общині, передбачалося надати право виходу з общини з виокремленням землі в одному місці 1/3 – 1/4 селян від загальної чисельності членів общини. Ті селяни, що висловлювали бажання і відходили на відруби та хутори отримували, за віттевським проектом, від держави допомогу. Вони могли сподіватися на пільги під час сплати викупних платежів за землю¹²³.

Водночас С. Вітте розумів, що повинна бути якась альтернатива. По-іншому державний механізм імперії існувати не зможе. У записці він викладає проект

створення альтернативи общині на селі, розкриваючи сутність запланованої ним майбутньої аграрної реформи. На його переконання, інновації насамперед повинні стосуватися кардинальної трансформації правового статусу селянства, зокрема, зміни правової конструкції селянської поземельної власності. Йшлося про нівеляцію правової станової окремішності селянства шляхом запровадження інституту індивідуальної селянської власності на землю. З цього приводу граф однозначно писав: «На мою думку, наявність права, що ґрунтується на особистісному началі, є неодмінною умовою, без якої немислимий розвиток економічних статків нашого селянства, оскільки поступальний розвиток матеріальної культури ґрунтується на особистій підприємливості, особистій працездатності, особистому вмінні та особистому розрахунку»¹²⁴.

Вищенаведене дозволяє зрозуміти, чому С. Вітте сімейну власність, на основі якої базувалося общинне та подвірне землеволодіння, вважав рудиментом «примітивного економічного ладу». «За сучасних умов натуральне господарство змінилося на грошове, надільна земля перестала бути єдиним джерелом існування нашого селянства, інтенсивно розвинулись промисли, ухадництво, сфера неземлеробської праці, земельні «утиски» відчуються скрізь, жити за рахунок інтенсивного господарювання практично неможливо, потрібні затрати та покращена праця для посилення виробничих потужностей землі; рентабельність її стрімко зросла і селянський наділ – це вже цінне майно, а не тягло; загалом торає собі шлях такий економічний лад, за якого особисте начало набуває першочергового значення», – писав у записці голова Особливої наради з потреб

сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів.

Продовжуючи міркування про полегшення селянам виходу з общини, граф значну частину змісту записки присвятив питанню умов виходу селян із общини. Відповідно до його позиції, реальною перешкодою у виході селян із общини була відсутність у них права особисто розпоряджатися наділом і законних підстав продати землю. У цьому зв'язку С. Вітте пропонував усунути ці перепони і надати селянам, які забажали вийти з общини, право розпоряджатися землею на загальноцивільних правових засадах. Малося на увазі закріплення за селянами-вихідцями їхніх наділів в індивідуальну власність з правом вільної купівлі-продажу таких угідь. Однак передбачалися й певні обмеження у цьому процесі, які мали за мету подбати про інтереси тих селян, що не бажали виходити з общини. Так, згідно з віттевським проектом, мобілізації не підлягала надільна польова земля. Вона залишалася за общиною. Остання зобов'язувалася сплатити селянину-вихідцю з общини вартість його надільної ділянки або здати її в оренду однообщиннику до наступного общинного перерозподілу землі.

Отже, висловлені С. Вітте у «Записці» думки стосовно вирішення аграрного питання у Російській імперії, поперше, засвідчили еволюцію поглядів її автора на перспективи соціально-економічного поступу села, трансформацію правового статусу селянства. По-друге, на нашу думку, у загальних рисах було сформульовано віттевську концепцію модернізації села, як відповідь на ті деформації, що спостерігалися у реалізованій ним економічній системі імперії. По-третє, міркування графа умотивовувалися не лише інформацією, поданою

комітетами Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Вони були підтвержені й селянськими виступами 1905 – 1907 рр.

Значною мірою погляди Сергія Юлійовича, викладені вище, корелювалися з думками й інших високопосадовців. Насамперед ідеться про П. Святополк-Мирського. У листопаді 1904 р. він на ім'я імператора направив доповідь, наріжним каменем, лейтмотивом якої стали думки стосовно вирішення аграрного питання у Російській імперії, ролі селянства у політичній системі країни. Аграрне питання Міністр внутрішніх справ вважав головним напрямом внутрішньої політики у державі. Він небезпідставно звертав увагу Миколи II на те, що, зважаючи на низький рівень селянських статків, правового статусу селянства, воно представляє собою реальну загрозу для династії. Найбільше міністра непокоїв правовий статус селянства, який, на його переконання, представляв собою «найслабшу і найнебезпечнішу сторону селянського життя». Девіантну поведінку селян, зокрема під час селянських антиурядових виступів 1902 р., високопосадовець безпосередньо пов'язував із селянською психологією та свідомістю. Він зазначав, що «одна із головних причин масових порушень... полягає у відсутності у селян звички чітко розрізняти своє і чуже; така звичка може виникнути лише на ґрунті точно окреслених відносин до майна»¹²⁵.

Суттєвими недоліками тогочасного правового статусу селян П. Святополк-Мирський вважав незрозумілість і заплутаність майнових прав у середини сім'ї за общинного землеволодіння землею, які у свідомості селян стверджують доцільність та необхідність постійних переділів і не закріплюють у їхньому розумінні поняття «індивідуальна власність»; невизначеність начал, якими

керується волосний суд, що зумовлює відсутність у селян «чіткого усвідомлення про індивідуальну власність і своїх та чужих цивільних прав»¹²⁶.

Міністр у своїй доповіді виявив і неабиякі аналітичні здібності, знання селянської масової свідомості. Він зазначав: «Єдине, про що точно знає селянин, так це те, що батьки і діди обробляли колись землю, що тепер належить сусідньому поміщику. Легко здогадатися про що думає селянин, особливо той, що звик до земельних переділів»¹²⁷. Змінити таку колективну селянську свідомість можливо лише за умови модернізації общинного землеволодіння / землекористування, запровадження на селі інституту індивідуальної селянської власності. Трансформація базису зумовлювала адекватні зміни у надбудові. Останні, на думку Міністра внутрішніх справ, мали відбуватися еволюційно: «... поступове та обережне зближення селян у майнових та цивільних порядках з іншими класами населення»¹²⁸.

Отже, у 1904 р. погляди очільників двох найвпливовіших міністерств – фінансів та внутрішніх справ – звучали в унісон. У них не було сумнівів щодо доцільності та правильності запровадження кардинальних змін у соціально-економічне життя та правовий статус селянства. Будучи державниками, обидва прекрасно розуміли, що без підтримки 80% населення Російська імперія існувати не зможе.

Зміст «Записки» викликав неоднозначні оцінки як сучасників, так і наступних поколінь істориків. Ліберальна преса у її змісті побачила спробу правлячих кіл імперії зміцнити самодержавство шляхом залучення на його бік селянства. У цьому ліберали бачили серйозний «мінус» віттевської програми модернізації села. Вони вважали, що у такий спосіб селянство не буде брати активну участь у

визвольній боротьбі¹²⁹. Соціал-демократи її трактували як запізнілу спробу соціального компромісу. Зважаючи на несвоєчасність, ідеї, викладені у «Записці» не мають практичного значення, – підсумовували вони¹³⁰. Натомість преса правового спрямування («Гражданин», «Новое время») по-іншому відгукнулася на зміст «Записки». Дописувачі «Гражданина», аналізуючи віттевську записку, звертали увагу аудиторії на те, що відтепер аграрне питання отримало новий подих, «потрапивши до рук нового майстра і якісно нову законодавчу лабораторію»¹³¹. Автори статей «Нового времени» були менш пафосними, але так само компліментарно налаштовані стосовно «Записки». Вони підкреслювали, що віттевською запискою урядові кола порушують питання принципів селянської реформи¹³².

Радянські історики поцінювали проект аграрної модернізації Російської імперії, запропонований С. Вітте у «Записці», як реакційну утопію. Вважалося, що програма відображала інтереси широких кіл поміщицького дворянства, ставшого на пруський шлях розвитку, пошуки нового дворянсько-буржуазного аграрного курсу на противагу збанкрутілого дворянсько-кріпосницького¹³³. Увага акцентувалася на тому, що віттевський план перебудови аграрного курсу був позначений рисами, властивими програмам ліберальних реформаторів із правлячого табору: дворянська класова спрямованість, половинчатість, характерна для всіх кріпосницьких форм, тощо¹³⁴. Така її інтерпретація, по-перше, корелювалася з марксистсько-ленінською парадигмою тлумачення історичних явищ і процесів. По-друге, вона повністю відповідала тезі В. Леніна про те, що «доки кріпосники при владі, ніякі реформи – особливо аграрні реформи – неможливі інакше, ніж як кріпосницькі».

У сучасній аграрній історіографії, зокрема російській, усталеною, представленою у більшості досліджень, є незаангажована політичною кон'юктурою оцінка як постаті С. Вітте, так і економічних програм, розроблених і реалізованих ним у Російській імперії. Наприклад, В. Дягільєв зауважив, що погляди «С.Ю. Вітте сприяли пом'якшенню станової нерівності селянства». До кінця свого життя, – пише історик, – він залишався ліберальним теоретиком, послідовним прихильником правової демократії¹³⁵. На думку, М. Родікова, «зміст аграрного питання у Росії С.Ю. Вітте вбачав не у деталях ... Зміст його у набагато ширшому, цивілізаційному підході: надати селянинові можливість працювати, позбавити його опікунських кайданів, підпорядкувати загальним нормам закону, надати реальні громадянські права, зробити повним і особистим власником результатів своєї праці ...»¹³⁶. Позиція С. Вітте у вирішенні аграрного питання була принципово відмінною від проекту Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, – констатує А. Федорова. Вітте пропонував вивільнити селян з-під опіки общини, зрівняти їх у правах із іншими станами, надавши право вільного переходу від общинного до індивідуального землеволодіння / землекористування, – розмірковує дослідниця. Проект С. Вітте не був схвалений урядом. Потрібна була революція 1905 р., щоб розпочалися аграрні перетворення, – підсумовує історик¹³⁷.

На наше переконання, програма аграрної модернізації Російської імперії, представлена С. Вітте у «Записці» 1904 р., відображала насамперед світоглядні імперативи автора щодо майбутнього Росії. С. Вітте був державником, прихильником так званої «юридичної школи». Ми цілком погоджуємося з міркуваннями наших попередників, які писали про те, що «переконаність у всемогутності

держави, її політики пронизувало всю систему його соціально-економічних уявлень. Звідси типова для всіх його планів риса – погляд на селянську реформу як на безпосереднє ототожнення юридичних форм із економічним змістом»¹³⁸. Саме державність – стрижень, навколо якого еволюціонували погляди С. Вітте, саме державність – об'єкт його економічних, соціальних, політичних та правових зусиль і починань. Якщо у 1880-х – 1890-х рр. він позиціонував себе прихильником общини, то лише тому, що у ній він убачав міцність російської державності. Наприкінці 1890-х – на початку 1900-х рр. інтереси держави спонукали його, поряд із іншими мотивами, переглянути роль і значення общинного села у міцності російської державності, віддавши перевагу капіталізації села під контролем держави заради зміцнення держави.

Ми впевнені у тому, що віттевський план був реальним для виконання, беручи до уваги загальний процес капіталізації, що розгорнувся в Російській імперії у 1880-х – 1890-х рр. Він мав на меті гармонізувати соціально-економічну модель країни, позбавити її деформацій. Він також стосувався і модернізації суспільно-політичного складника, оскільки передбачав нівеляцію селянської становості, перетворення селян у повноправного суб'єкта правових відносин. Зміст «Записки» засвідчує і намагання її автора якщо не усунути, то, принаймні, пом'якшити і соціальну напругу у державі шляхом налагодження економічними механізмами соціального діалогу як у середині селянського стану, так і між селянством та поміщиками. Адже і перші, і другі – основа російської державності. Ставлення ж поміщиків до селян, а відповідно і селян до поміщиків, як засвідчують наукові розвідки сучасних українських істориків-

аграрників¹³⁹, були різноманітними і неоднозначними¹⁴⁰. Конфронтація між ними не вигідна насамперед державі та їй самим.

Несприйняття віттевської програми аграрної модернізації країни правлячою елітою та опозицією – закономірний, як на нас, результат ставлення до продуктів інтелектуальної творчої діяльності, які за своїм змістовим наповненням значно випереджають час, у який вони створені, виходять за межі інтелектуального поля епохи.

РОЗДІЛ 3

С. ВІТТЕ НА ЧОЛІ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ З ПОТРЕБ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

3.1 Створення Особливої наради, її склад, структура, принципи діяльності

Кінець XIX – початок XX ст. – неоднозначний період в соціально-економічній та суспільно-політичній історії Російської імперії. З одного боку, відбувається надшвидкий розвиток промисловості, фінансів, банківської справи тощо. З іншого – аграрний сектор переживає кризу. Стан справ у цьому секторі економіки країни неспростовно засвідчив, що попередня політика уряду на селі зазнала фіаско. Багатомільйонні селянські маси, які під впливом реформи 1861 р., модернізації країни, посіли ключові позиції в аграрному секторі економіки, опинилися у скрутному матеріальному становищі.

Криза кінця XIX – початку XX ст. в аграрному секторі була спричинена цілою групою факторів. Найбільше селяни страждали від малоефективних або неефективних систем господарювання на землі, потерпали вони від малота безземелля, черезсмузжя, дефіциту тягла, техніки, реманенту тощо. Негативно на веденні сільського господарства позначалися високі процентні ставки по кредитам. Без додаткових капіталовкладень в окреслений період селянам скрутно було вести одноосібне господарювання на землі. Додатковими перешкодами, які гальмували економічне зростання сільського господарства, були питання правового характеру.

С. Вітте дуже влучно змалював ситуацію, що склалася у тогочасному селі Російської імперії, восени 1898 р. у

листі на ім'я Миколи II. Основну причину кризи у сільському господарстві Міністр фінансів убачав у «селянській необлаштованості». Саме вона, на думку державного діяча, була альфою та омегою усіх тих негараздів, що мали місце на селі наприкінці XIX ст. «Селянська необлаштованість» розумілася ним, як відсутність законодавчо закріплених прав та обов'язків селян. «Імператор Олександр II, – писав С. Вітте, – викупив душу та тіло селян, але не зробив їх вільними синами вітчизни, не облаштував їхнього побуту на підставі законності... селяни опинилися в рабстві сваволі та невігластва»¹⁴¹.

Криза сільського господарства, на переконання Міністра фінансів, зумовлювала «параліч життєвого нерву прогресу». Таку свою позицію він обґрунтовував чисельною інформацією з місць, що надходила на адресу Міністерства фінансів. Вільно володіючи нею, державний діяч робив обґрунтовані висновки, стверджуючи, що селяни втратили стимул законним шляхом домогтися покращення свого добробуту. У зв'язку з цим він пропонував зробити з селян «справді вільних людей», наділених громадянськими правами. Одним із найважливіших громадянських прав С. Вітте вважав право власності на землю.

Підсумовуючи наведені вище та інші міркування Міністра фінансів, констатуємо, що у листі на ім'я Миколи II було викладено лише політичну складову аграрного питання в Російській імперії наприкінці XIX ст. Тому цілком логічним, на нашу думку, є запитання: чому С. Вітте обмежився лише нею. Навряд чи є вагомими підстави звинуватити Міністра фінансів у некомпетентності. Вочевидь, відповідь полягає в іншому. Так, на переконання М. Колесова, у такий спосіб Сергій Юлійович намагався

довести безперспективність великих капіталовкладень у галузь, яка переживала кризу¹⁴². На користь своєї думки дослідник наводить уривок із згаданого нами вище листа міністра фінансів Миколі П. Зокрема, він зауважує: «Неможливо допомогти горю поодинокими, хоча і великими заходами матеріального характеру. Насамперед потрібно піднести дух селянства»¹⁴³.

Погоджуючись із поясненнями М. Колесова, вважаємо за потрібне їх дещо розширити, доповнити. На наше переконання, С. Вітте, будучи високоерудованою особистістю, прекрасно знався на тонкощах державного управління. Він спеціально увагу царя зосередив саме на політичному аспекті, який до того замовчувався, ігнорувався. У такий спосіб, можливо дещо опосередковано, він хотів показати, що невирішеність аграрного питання, яке стосувалося мільйонів селян, своїми трагічними наслідками може мати зміну політичної системи імперії, тому необхідно на державному рівні розробити програму вирішення аграрної проблеми. Його міркування, як згодом покаже досвід революцій 1905 – 1907 рр. та 1917 – 1920 рр., мали сенс.

Про необхідність змін у соціально-економічному та суспільно-політичному становищі селян говорили не лише міністри, а і губернатори. Промовистим у цьому контексті є звіт генерал-губернатора Південно-Західного краю М. Драгомирова. Відображаючи у документі кризовий характер розвитку сільського господарства, він наполягав на застосуванні владою невідкладних та серйозних заходів, спрямованих на усунення кризи, покращення матеріального, правового становища селян. Його застереження та міркування певною мірою перегукуються з думками С. Вітте. Наприклад, покращення матеріальних статків селян, як і Міністр фінансів, М. Драгомиров

пов'язував із «упорядкуванням побуту» селян. Генерал-губернатор у своєму звіті пропонував Миколі II негайно переглянути закони стосовно майнових та немайнових прав селян, засад їхнього громадського самоуправління тощо¹⁴⁴.

Потрібно зауважити, що криза сільського господарства кінця XIX – початку XX ст. не була явищем раптовим та несподіваним. Вона назрівала давно. У силу різних причин та обставин урядовці її ігнорували. Можна говорити, що тут спрацьовували як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Стосовно перших, то у пореформений період урядовці більше переймалися питаннями, пов'язаними з реформуванням країни на нових тоді капіталістичних засадах. Насамперед їхня увага була прикута до індустріалізації країни, пом'якшення наслідків ліквідації кріпацтва для поміщиків тощо. Що стосується других, то це звична для бюрократії позиція: «а раптом минеться».

Ігнорування проблеми не призводить до її вирішення. Навпаки вона наростає, неначе снігова лавина. Наприкінці XIX ст. стало зрозумілим, що ще трохи і «снігова лавина» аграрного питання вийде з-під контролю, зумовить непередбачені для держави наслідки. Подальше ігнорування кризи у сільському господарстві, як засвідчує аналіз залученої нами історичної джерельної бази, могло б призвести, щонайменше, до таких негативних наслідків. Насамперед сільське господарство остаточно втратило б здатність задовольняти продовольчі потреби держави. Це означало дефіцит продовольства, скорочення експорту сільськогосподарської продукції тощо. Водночас спрацьовувала ланцюгова реакція. Дефіцит продовольства погіршив би і без того небездоганне матеріальне становище більшості населення міст. Скорочення експорту

зменшило б надходження до бюджету валюти. Погіршення добробуту більшої частини міщан автоматично загострювало суспільно-політичну ситуацію в країні. Більше того, посилилися б злидні й самих селян. Наведені вище та інші негаразди загалом би вкрай негативно позначилися на соціально-економічній та суспільно-політичній ситуації в країні. Урядові кола, імператор не були зацікавлені у такому сценарії розвитку подій. Вони розуміли дуалістичну природу аграрного питання (політична та економічна складові), були готові до того, щоб реалізовувати нову аграрну політику, відмінну від попередньої, уникнути можливих суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних катаклізмів. У такий спосіб актуалізувалася ще одна проблема: зміст нової аграрної політики, яке відомство візьметься за розроблення її засад.

Особливо важливим, ураховуючи тонкощі «підклимної політики» при дворі імператора, було питання про те, яке відомство розроблятиме положення нової аграрної політики. Першість у напрацюванні нової аграрної політики в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст. належала міністерству фінансів. Пояснювалося це тим, що відомство не могло належним чином розвивати економіку країни, не реформуючи її аграрний сектор. Водночас, щоб не допустити монополії цієї установи, до справи було долучено і міністерство внутрішніх справ. Фактично формування засад нової аграрної політики відбувалося в атмосфері конкурентної боротьби між зазначеними вище міністерствами. Обидва відомства демонстрували різне бачення, а відповідно і вирішення, проблеми. Так, міністерство фінансів зміст нової аграрної політики планувало розробляти відповідно до загального контексту економічної модернізації імперії

Романових. Міністерство внутрішніх справ пріоритет у вирішенні проблеми надавало політичній складовій.

Упродовж 1898 – 1902 рр. С. Вітте докладав наполегливих зусиль для створення позавідомчої аграрної комісії. Зокрема, з пропозицією щодо її створення він виступав у 1898 р. на засіданнях Комітету Міністрів. Крім того, щоб зрушити справу «з мертвої точки» міністр фінансів написав і листа на адресу Миколи II (про нього ми вже згадували вище), в якому, окрім іншого, виклав і міркування стосовно структури та цілей роботи такої комісії. Однак ні імператор, ні найближче його оточення не поспішали з остаточною відповіддю. Фактично до початку ХХ ст. питання про створення позавідомчої аграрної комісії залишалося відкритим.

Ситуація на краще зазнала змін на початку ХХ ст. Це було зумовлено, з одного боку, загрозливою ситуацією, яка склалася у Київській, Полтавській та інших губерніях, уражених недородом та частковим голодом селян у 1901 – 1902 рр., з іншого – продуктивнішими діями міністерства фінансів. Зусиллями чиновників відомства, зокрема заступником міністра фінансів В. Ковалевським, у січні 1902 р. було підготовлено два проекти доповіді імператору із організації міжвідомчої наради для вирішення аграрного питання¹⁴⁵.

У першому йшлося про необхідність створення «комітету для пошуку потрібних заходів, спрямованих на покращення сільського господарства»¹⁴⁶. У другому – Особливої наради. В останньому документі аналізувався і стан справ у сільському господарстві. Потрібно зауважити, що В. Ковалевський певною мірою лукавив перед імператором, а можливо не хотів його засмутити. Тому, як міг, не драматизував ситуацію. Він, зокрема, стверджував, що труднощі, які мають місце в аграрному секторі

економіки – тимчасові, зумовлені загальносвітовими кризовими тенденціями. Особливу увагу автор другого варіанту проекту звернув на те, що не відбулося зменшення «виробничих сил народу», уявлення про занепад сільського господарства гіперболізовані, вони ґрунтуються на «неправильному узагальненні труднощів окремих регіонів із загальним економічним становищем Росії»¹⁴⁷. Вкрай обережно В. Ковалевський сповістив Миколу II про те, що покращення селянського життя відбувається занадто повільно порівняно з розвитком країни, «становище селян є вельми скрутним»¹⁴⁸.

Незважаючи на таку мажорну тональність, підготовлений В. Ковалевським документ містив цілком резонні висновки, узагальнення та пропозиції. Насамперед на увагу заслуговує слушне судження про те, що стан справ у сільському господарстві має першочергове значення для економічного розвитку всієї країни. Правильною є думка і про те, що тогочасне сільське господарство не можна модернізувати застосовуючи лише «термінові заходи». Його оновлення повинно бути результатом розвитку всього економічного життя країни. Конструктивною є висловлена у документі пропозиція про об'єднання зусиль усіх міністерств, що мали безпосереднє відношення до сільського господарства, і створення Особливої наради, яка б опікувалася проблемами сільського господарства¹⁴⁹.

22 січня 1902 р. Миколою II було підписано указ про створення Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. У цьому зв'язку виникає логічне, на нашу думку, запитання: чому імператор пішов на зустріч пропозиціям міністерства фінансів у 1902 р. і проігнорував їх у 1898 р., якщо їхній зміст суттєво не змінився. До того ж було втрачено чотири роки, упродовж яких криза у сільському господарстві лише посилилася. Крім того,

підписаний Миколою II проект не містив конкретної програми діяльності Особливої наради. Відповідь, очевидно, лежить у площині тонкощів політичного життя двору, особистісних симпатій/антипатій імператора. Підтвердженням наших міркувань є спогади С. Вітте та О. Суворіна.

У своїх мемуарах С. Вітте занотував, що В. Ковалевський не вніс до проекту про створення Особливої наради положення стосовно програми її дій на вимогу міністра фінансів. Свою позицію Сергій Юлійович пояснював необхідністю бути обережним, зважаючи на невдачу 1898 р. Він розумів, що вдруге з тією ж пропозицією до Миколи II міг звернутися лише міністр внутрішніх справ. Ураховуючи це, С. Вітте доручає Д. Сипягіну вести перемовини з царем стосовно створення Особливої наради: «Лише за підтримки Сипягіна та за його ініціативи вдалося знову порушити питання про створення селянської комісії»¹⁵⁰.

Чому саме Д. Сипягін став ключовою фігурою у стратегічних планах С. Вітте з організації Особливої наради. На нашу думку, ставка на міністра внутрішніх справ пояснювалася двома важливими моментами. По-перше, своєю посадою Д. Сипягін був зобов'язаний С. Вітте. По-друге, як занотував у своїх мемуарах О. Суворін, «Сипягіна государ вважав „своїм“, любив його, вірив йому, до Вітте довіри у государя завжди було мало, і сам Вітте знав це. Тому вплив Сипягіна на государя і дружба з ним були потрібні Вітте; Сипягіну потрібний був радник, досвідченіший за нього в інтригах, а Вітте, як людина розумна і кмітлива експлуатував Сипягіна, впливав на нього, а через нього і на Государя»¹⁵¹.

За сприяння Д. Сипягіна Особливу нараду з потреб сільськогосподарської промисловості очолив С. Вітте. До

складу установи увійшло 22 чиновники високого рангу. Вони представляли такі інституції Російської імперії: Державну раду (А. Половцев, граф І. Воронцов-Дашков, Н. Чихачев, А. Куломзин, П. Семенов, Н. Герард), Міністерство землеробства та державного майна (О. Єрмолов), Міністерство внутрішніх справ (Д. Сипягін, Е. Ватаці, В. Плеве), Міністерство фінансів (С. Вітте, В. Коковцов, О. Оболенський, М. Кутлер, О. Путилов) тощо¹⁵².

До Особливої наради також було кооптовано осіб, запрошених за особистої протекції Миколи II. Це були такі високопосадовці, як член Державної ради, сенатор І. Горемикін, статс-секретар М. Муравйов, міністр юстиції, сенатор С. Манухін, сенатор Г. Євреїнов, сенатор М. Хвостов¹⁵³.

С. Вітте як голова Особливої наради мав право запрошувати до роботи установи усіх, кого вважав за потрібне. Однак ці члени мали право лише дорадчого голосу. Як засвідчує аналіз опрацьованих нами історичних джерел, міністр фінансів активно застосовував отримане від імператора право. За час діяльності Особливої наради ним до її роботи додатково було запрошено понад 100 осіб¹⁵⁴. В основному це були такі опозиційно налаштовані до традиційного аграрного курсу посадовці, як Д. Піхно, П. Дюшен, А. Мануїлов та інші. У такий спосіб С. Вітте збільшував чисельність своїх прихильників у складі очолюваної ним установи. За підрахунками М. Симонової, лише упродовж 1902 – 1904 рр. у роботі Особливої наради з правом дорадчого голосу взяло участь 87 осіб. Найбільший відсоток становили представники міністерства фінансів – 29 осіб. Водночас представники інших міністерств значно поступалися своєю чисельністю: міністерство внутрішніх справ – 19 осіб, міністерство

землеробства – 12, міністерство шляхів сполучень – 3, міністерство народної освіти – 3 сенатори, 5 представників земських управ, 5 професорів вищих навчальних закладів, 10 представників банків¹⁵⁵.

Відразу по створенню Особливої наради її члени розподілилися на два табори: прихильники традиційної аграрної політики (т. зв. консерватори), прихильники нової аграрної політики. Уважне опрацювання історичної джерельної бази дозволило нам реконструювати склад кожного із угруповань. Так, прихильниками позиції С. Вітте, а відповідно і напрацювання нової аграрної політики, були О. Оболенський, В. Коковцов, А. Єрмолов, П. Шванебах, Ф. Нікітін. Позицію очільника Особливої наради у питанні про громаду поділяли І. Воронцов-Дашков, А. Половцев, Л. В'яземський, П. Сабуров, В. Калачів, О. Долгорукий, А. Куломзин.

В опозиції до них перебували прихильники традиційної аграрної політики (т. зв. консерватори): В. Плеве, О. Стишинський, Д. Сипягін, Е. Ватаці, П. Лобко. Найбільш активно себе позиціонували в статусі опозиції до С. Вітте О. Щербатов, С. Шереметьєв, С. Хвостов, П. Семенов. За це зазначена четвірка отримала назву «консервативної меншості».

Аналіз складу Особливої наради переконує у тому, що він, порівняно зі складом інших комісій, був набагато представницькішим. Він відповідав тезі, висловленій М. Ковалевським у проекті, підписаному Миколою II, про необхідність об'єднання в одній установі представників усіх відомств, які безпосередньо опікуються сільським господарством. Чисельно в Особливій нараді домінували прихильники С. Вітте, нової аграрної політики. Тому дещо сумнівною є теза Г. Дейча, який вважав, що «склад Особливої наради підібрано таким чином, щоб ні одне з

урядових угруповань не домінувало над іншими»¹⁵⁶. На наш погляд, С. Вітте вдалося, попри особистий спротив імператора, забезпечити ключові позиції в Особливій нараді за представниками міністерства фінансів. Опосередковано про правильність нашого судження говорить і той факт, що міністр фінансів, як ніхто інший, був зацікавлений у продуктивності діяльності створеної ним установи. Пов'язано це було з тим, що основний його конкурент – міністерство внутрішніх справ в особі Д. Сипягіна – також зорганізувало подібну установу – Редакційну комісію. Тому С. Вітте вкрай необхідно було працювати набагато ефективніше за своїх колег-конкурентів. Для цього йому була потрібна команда однодумців.

Наступним кроком у процесі інституалізації Особливої наради стало окреслення кола компетенції, напрацювання засадничих принципів її діяльності. Багато у чому вирішення окреслених питань залежить від особистої позиції керівника установи. Її С. Вітте висловив у приватній розмові імператору ще до офіційного відкриття Особливої наради. У розмові з царем С. Вітте намагався довести Миколі II, що Особлива нарада повинна обговорювати важливі, принципові питання аграрної політики¹⁵⁷. На користь такої своєї позиції він наводив доволі переконливі аргументи. Насамперед Сергій Юлійович говорив про те, що найефективніший шлях допомоги сільському господарству – докорінна зміна правового становища селян – 9/10 населення країни. Знову, як і у листі на ім'я імператора восени 1898 р., він наголошував на покращенні правового статусу селян, на необхідності законодавчого закріплення за ними майнових та немайнових, громадянських прав¹⁵⁸. Намагаючись вплинути на почуття імператора, застосовуючи історичну

ретроспективу, закликаючи до збереження традицій, С. Вітте запропонував Миколі II очолити обговорення важливих питань селянського буття, як це зробив Олександр III¹⁵⁹. Порозумітися двом політикам не вдалося. Імператор твердо відстоював позицію, запропоновану Д. Сипягіним, яка зводилася до того, щоб зберегти за міністерством внутрішніх справ ключову роль у підготовці нової аграрної політики, всіляко обмеживши цілі та завдання роботи Особливої наради.

Переймаючись більше інтересами справи ніж власними амбіціями, С. Вітте вирішив не йти на відкриту конфронтацію з Миколою II та Д. Сипягіним. Він вчинив дипломатичніше – заручився підтримкою більшості членів Особливої наради, очікуючи кращої нагоди. Так, упродовж 2 – 26 лютого 1902 р. відбулося декілька засідань Особливої наради, на яких обговорювалася програма її дій. На підтримку пропозицій С. Вітте виступила більшість членів новоствореної установи. Зокрема, Ф. Тернер, П. Сабуров відкрито заявили про те, що без перегляду законодавства про селян немає шансів реально покращити стан справ у сільському господарстві імперії¹⁶⁰.

Врешті-решт було висловлено компромісне судження стосовно основних завдань Особливої наради: «З'ясування потреб сільськогосподарської промисловості та пов'язаних із нею галузей народного труда»¹⁶¹. Також товаришу міністра фінансів В. Ковалевському, який очолив спеціально створену комісію, було доручено скласти програму діяльності Особливої наради. Були викладені також побажання до структури програми. Зокрема, вважалося, що програма Особливої наради повинна представляти собою систематичне цілісне, в якому питання групувалися за окремими категоріями. Таких категорій передбачалося п'ять:

- 1) заходи загального характеру;
- 2) заходи з покращення сільського господарства;
- 3) заходи, що стосуються торгівлі та транспортування сільгосптоварів;
- 4) особливі заходи з підвищення сільськогосподарської промисловості у селян;
- 5) заходи з розвитку та упорядкування селянських промислів.

15 лютого 1902 р. спеціально створена комісія під головуванням В. Ковалевського представила на розгляд членів Особливої наради проект розробленої ними програми. П'ять наведених вище нами категорій містили такі 40 питань:

1. сприяння земським та громадським закладам у їхній діяльності на користь розвитку сільського господарства;
2. поширення сільськогосподарських знань та умінь шляхом організації відповідних курсів, читань, навчально-практичних господарств, виставок тощо;
3. покращення та розвиток дослідної справи, знайомство широкої громадськості з її результатами;
4. боротьба з негараздами сільського господарства: ярами, хворобами, епідеміями тощо;
5. будівництво і утримання доріг спільного користування;
6. прийняття законів, спрямованих на регламентацію та охорону водного господарства;
7. прийняття суворого покарання за самозахоплення землі, крадіжку сільгосппродукції, конокрадство;
8. будівництво і утримання доріг спільного користування місцевого значення;
9. підтримка єдності господарських одиниць шляхом утворення неподільних маєтків у зв'язку з переглядом законодавства про успадкування родовим майном;

10. полегшення способів усунення черезсмужжя;
11. заходи з покращення утримання місцевих доріг;
12. удосконалення законодавства про оренду землі;
13. заходи з найефективнішого використання казенних угідь на підставі оренди;
14. організація дрібного народного кредиту;
15. короткотерміновий сільськогосподарський кредит;
16. збільшення меліоративного кредитування;
17. налагодження роботи господарських союзів та кооперації;
18. з'ясування можливості застосування особливих заходів для піднесення сільськогосподарської промисловості Центрально-Чорноземних губерній;
19. поширення удосконалених систем та прийомів ведення сільського господарства, знярядь праці, сільськогосподарської техніки;
20. заходи з розвитку тваринництва;
21. заходи з розвитку молочного господарства;
22. поширення та покращення садівництва, бджолярства, городництва;
23. сприяння розвитку промислового виробництва, пов'язаного із сільським господарством, що підвищує його прибутковість;
24. покращення хлібної торгівлі;
25. обладнання зерносховищ;
26. урегулювання залізничних тарифів;
27. полегшення обміну земельних ділянок для усунення черезсмужжя;
28. застосування заходів із зміцнення внутрішніх ринків збуту;
29. покращення умов перевезення та постачання сільськогосподарських продуктів та хліба до казни;

30. покращення господарства та економічного становища селян залежно від умов землекористування;
31. обговорення питань реорганізації селянського суду та самоуправління;
32. створення дрібної господарсько-попечительської одиниці;
33. можливе забезпечення селян землею при їхньому виході з громади;
34. організація мирського та земського оподаткування;
35. визначення межі дрібнення ділянок при громадському та подвірному землекористуванні;
36. залучення сільських громад до виселення надлишкового приросту населення;
37. сприяння переселенню та створення переселенських відділків у Європейській частині Російської імперії;
38. заохочення селян до добровільного розселення у межах свого наділу;
39. підвищення техніки кустарного виробництва та полегшення збуту кустарних виробів;
40. упорядкування селянських відходів на промисли¹⁶².

Аналіз наведених вище 40 позицій переконає у такому. По-перше, програму було складено відповідно до інструкцій, отриманих спеціально створеною комісією під головування В. Ковалевського. По-друге, програма відображала погляди С. Вітте на сутність і напрями діяльності Особливої наради. Так, неодноразово Міністр фінансів висловлювався за поширення серед селян сільськогосподарських знань, заснування землеробських союзів, сільськогосподарський кредит. По-третє, програма значно виходила за межі, встановлені компромісним рішенням стосовно питань, що належать до компетенції розгляду Особливою нарадою. По-четверте, вона

відображала погляди прихильників нової аграрної політики на її сутність. У їхньому розумінні, враховуючи вище викладений зміст програми, аграрна політика – це складник внутрішньоекономічної політики, що містить соціально-економічний та суспільно-політичний компоненти. Соціально-економічна частина стосується таких визначальних питань у житті селянства, як проведення земельної реформи та врегулювання поточних сільськогосподарських справ: поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насіннєвим фондом, робочою худобою тощо. Суспільно-політичний аспект стосується форм і методів співпраці органів влади і селянства, правового статусу селян. По-п'яте, вона реально відображала усі кризові явища у розвитку аграрного сектора економіки Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., спрямовувалася на їхнє усунення. Тобто, на нашу думку, сутність та зміст програми були адекватні викликам часу. Її автори володіли інформацією про реальний стан справ у галузі.

Зрозуміло, що такий об'ємний документ як програма не міг не викликати критики, в окремих моментах, на нашу думку, конструктивної, на свою адресу. Водночас підкреслимо, що це свідчить про інтерес членів Особливої наради до того, чим їм доведеться займатися. Отже до своєї справи вони підходили свідомо, осмислюючи її соціально-економічне та суспільно-політичне значення. Активну участь у дискусії взяли П. Семенов, Д. Сипягін, В. Плеве, О. Стишинський, С. Вітте, Ф. Тернер та інші. Дебати стосувалися зменшення кількості питань, над якими мала працювати Особлива нарада. Насамперед йшлося про 10, 30, 32, 33, 35 питання. Урешті було досягнуто компромісу. Декілька пунктів, зокрема 33, вилучили з програми, решту

залишили, змінивши їхній статус із соціально-економічного на суспільно-політичний. Підсумовуючи результати обговорення, С. Вітте зауважив: «Ця програма остаточно не закріплює коло питань, що мають розглядатися, доведеться вносити доповнення та зміни залежно від нових пропозицій, що будуть надходити під час роботи»¹⁶³. Таким чином голова Особливої наради давав чітко зрозуміти, що очолювана ним установа має широке поле для маневру. Дещо обмежене коло питань, над якими належало працювати Особливій нараді, порівняно з компетенцією Редакційної комісії – тактичний відступ і не більше.

12 травня 1902 р. Микола II схвалив програму дій Особливої наради. Таким чином навесні 1902 р. члени Особливої наради вже знали чітко сферу застосування своєї розумової праці. У такий спосіб було пройдено черговий етап у становленні цієї інституції.

Ефективна робота Особливої наради залежала не лише від якості її кадрового складу. Важлива роль відводилася інформаційному забезпеченню. Враховуючи тогочасні інформаційні можливості члени Особливої наради одноголосно на черговому засіданні 2 лютого 1902 р. погодилися з тим, щоб до її діяльності залучити «місцевих людей». Однак офіційне рішення про їхнє створення було прийнято 9 лютого 1902 р. Таке рішення на порядок денний ставило питання про механізм такого залучення, а також спосіб чи способи, в які буде здійснюватися інформаційне забезпечення. Потрібно віддати належне членам Особливої наради, які відмовилися від традиційних підходів у вирішенні цієї проблеми. Вони пішли іншим шляхом. Зокрема, було прийнято рішення про створення структурного підрозділу особливої наради – місцевих комітетів. За задумом, останні

мали представляти собою специфічну колегію на чолі з відповідальним перед урядом керівником. Комітети поділялися на повітові та губернські. Перші очолювали повітові предводители дворянства, другі – губернатори.

Для з'ясування того, в яких губерніях потрібно організувати комітети Особливою нарадою було створено спеціальну комісію на чолі з О. Стишинським у складі Кутлера, Шульца, Козловського, Боткіна. Уважно опрацювавши необхідну інформацію, комісія дійшла висновку: «Беручи до уваги, що у всіх губерніях Європейської Росії існує приватне землеволодіння, функціонують дворянські та земські установи, бажано в усіх без винятку губерніях Європейської Росії утворити місцеві комітети». У Закавказзі було визнано за доцільне місцеві комітети утворити у Тифліській та Кутаїській губерніях. Стосовно Сибіру, то там місцеві комітети повинні були діяти лише у чотирьох губерніях: Тобольській, Томській, Єнісейській, Іркутській¹⁶⁴. Всього було зорганізовано 618 комітетів. Із них 82 – губернські, 536 – повітові. Із останніх 50 губернських та 490 повітових комітетів діяло на Європейській території Російської імперії¹⁶⁵.

Розподіл комітетів на повітові та губернські не був випадковим. Вони різнилися між собою функціонально. Повітові комітети виконували т. зв. «чорнову роботу». Тобто збирали інформацію про потреби, проблеми сільського господарства на рівні повіту. Далі передавали її для узагальнення до губернського комітету. Члени останнього отриману розрізнену інформацію зводили у єдине ціле. У такий спосіб вимальовувалася цілісна картина з урахуванням регіональних особливостей по всій Російській імперії. Стосовно функцій повітових та губернських комітетів, то їх точно у своєму виступі

сформулював С. Вітте: «Очікувати від місцевих сил розробки питань неможливо. Допомога місцевих сил фахівцям не потрібна. Я місцевому елементу придаю значення лише у сенсі поповнення програми: можливо, ми обійдемо увагою питання, які є важливими на місцевому рівні, але нам невідомі»¹⁶⁶.

Створюючи цей структурний підрозділ, члени Особливої наради вирішували ще одну проблему – вони діяльності Особливої наради надавали характеру контрольованої публічності. На нашу думку, такий крок за тогочасних умов був виявом справжнього лібералізму. Окрім того, як можна було вирішувати селянське питання без тих кому власне адресувалося його вирішення – безпосередніх сільгоспвиробників. Зауважимо, що думки членів Особливої наради у цьому співпадали з громадською думкою. Так, у своєму зверненні до членів Особливої наради селяни Київського та Васильківського повітів Київської губернії наголошували на тому, що ніякі комітети, ніякі наради без участі у них селян не можуть напрацювати ефективної програми, спрямованої на подолання кризи у сільському господарстві. Таку свою позицію селяни обґрунтовували тим, що у цих установах домінують поміщики, які дбають лише про власні інтереси. Тому і необхідна участь селян у таких установах, щоб такі комітети та наради змогли виробити аграрну політику, яка б стосувалася не лише поміщиків, а і селян, щоб було відомо «як потерпає селянин від поміщиків та властей»¹⁶⁷.

Формування кадрового складу комітетів покладалося на їхніх керівників. Якихось чітких інструкцій стосовно цього питання розроблено не було. Члени Особливої наради запропонували керівникам комітетів при вирішенні кадрових питань керуватися тим, що інформація про

потреби, проблеми сільського господарства того чи іншого повіту чи губернії має надходити від якомога більшої кількості компетентних у цій справі осіб. Рекомендувалося отримувати інформацію «не лише від земських діячів, але і місцевої адміністрації, дворянства, і навіть окремих фахівців із тієї чи іншої справи»¹⁶⁸.

За таких обставин визначальним фактором при підборі кадрів до складу комітетів стала особиста позиція керівника. Це не могло не позначитися на кількісному та якісному складі членів місцевих комітетів. Так, на Полтавщині Лохвицький повітовий комітет нараховував 150 членів, а Богодухівський – 5¹⁶⁹. За нашими підрахунками, які корелюються з підрахунками інших дослідників, наприклад, проведеними С. Шидловським, І. Щербаковою, всього у роботі губернських та повітових комітетів Особливої наради взяло участь 12093 особи. Із них 2316 – у губернських, решта – 9777 – у повітових. Водночас чисельність членів губернських комітетів коливалася від 7 (Закаспійський та Семирічінський) до 89 (Курляндський), а повітових – від 4 до 150¹⁷⁰.

У фондах Російського державного історичного архіву містяться документи та матеріали, проаналізувавши які можна відтворити соціальний склад комітетів із різною чисельністю членів по 49 Європейським губерніям Російської імперії.

На основі їх аналізу мона зробити висновок, що домінанта належала дворянам та землевласникам. Їхня частка у складі губернських комітетів становила 1/3, повітових – 1/4. Друге місце посідали чиновники. Їхня частка у складі губернських та повітових комітетів була приблизно однаковою – 1/4. На третій сходинці перебували діячі земств. Вони становили 23% членів у губернських та 22% у повітових комітетах. 1/5 частину від усієї

чисельності членів комітетів становили селяни, посідаючи четверту сходинку. Отже, найчисельнішими у складі губернських та повітових комітетів Особливої наради були такі чотири соціальні групи: 1) дворяни та великі землевласники; 2) чиновники міністерств та відомств; 3) земські діячі; 4) селяни. Таким чином члени Особливої наради інформувалися із цих чотирьох основних джерел. Такий стан справ із соціальним складом комітетів дозволив С. Шидловському зробити висновок, що інформація, яка надходила до Особливої наради з місць, була цінною, «оскільки надходила від осіб, які на практиці знали становище і потреби нашої сільськогосподарської промисловості у різних регіонах Росії»¹⁷¹.

Соціальний склад губернських та повітових комітетів Особливої наради отримав різні оцінки в історіографії. Радянські дослідники, наприклад, І. Чернишев¹⁷², П. Маслов¹⁷³, М. Симонова¹⁷⁴, переважно акцентували на домінуванні у їхньому складі дворян і чиновників. Вони робили висновок, властивий у цілому радянській історіографії, про те, що комітети носили вузьокласовий характер тощо. Наприклад, М. Симонова вважала, що місцеві комітети за своїм складом були дворянсько-чиновницькими. На підтвердження своєї думки вони наводили дані, уміщені у звіті С. Вітте про діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, щоправда, інтерпретуючи їх на власний манер. Відповідно до цих показників, дворяни та землевласники склали 37% членів губернських комітетів і 25% – повітових; чиновники – 29% губернських і 26% повітових; земські гласні та земські службовці – відповідно 23 та 22%; селяни – 2% губернських і 17% повітових¹⁷⁵. Якщо зіставити статистику, наведену М. Симоновою та нами, не побачимо суттєвої відмінності.

У зв'язку з цим, на нашу думку, відсутні об'єктивні підстави у критиці М. Симоновою С. Вітте за начебто спотворення ним реального стану справ із соціальним складом місцевих комітетів¹⁷⁶. С. Вітте, узагальнивши інформацію, що надходила до нього з місць, загальну кількість членів місцевих комітетів оцінював в 11 тис. осіб, які діяли у 49 губерніях¹⁷⁷.

Сучасні російські історики по-іншому висвітлюють цей сюжет. Так, В. Лебедев, спираючись на опрацьовану ним джерельну базу, доводить, що власне чиновники становили лише 1/3 від загалу членів місцевих комітетів 49 губерній Європейської Росії. Пов'язано це з тим, що голови комітетів, користуючись відсутністю законодавчо закріпленого механізму кадрового забезпечення комітетів, нехтуючи вказівками високопосадовців, активно до роботи у них залучали земців. Тому більшість, зокрема у повітових комітетах, належала безпосереднім сільгоспвиробникам – поміщикам, селянам, службовцям земств¹⁷⁸.

На нашу думку, соціальний склад губернських та повітових комітетів – адекватний часові, сутності завдань, які стояли перед Особливою нарадою. Ми вважаємо, що, порівняно з іншими подібними установами, склад місцевих комітетів був навіть прогресивнішим, адже були представлені селяни. Четверта позиція для селян – цілком об'єктивна, враховуючи рівень грамотності, освіченості, заможності цієї соціальної верстви. Домінанта поміщиків та великих землевласників – традиційне явище для подібних установ. Потрібно віддати належне і тому факту, що до участі у комітетах були запрошені представники земств, які, як ніхто інший, були добре обізнані з ситуацією у сільському господарстві на місцях.

Процедура становлення місцевих комітетів тривала упродовж зими – весни 1902 р. Влітку 1902 р. вони

розпочали свою роботу відповідно до тієї програми дій, яку отримали від Особливої наради. Варто зауважити, що члени місцевих комітетів здебільшого творчо підходили до запропонованої їм програми. Незавжди вони погоджувалися з нею, вносили свої пропозиції, розширювали її зміст тощо. Наприклад, члени Новоторжського повітового комітету Тверської губернії критично поставилися до запропонованої їм програми. Вони зауважили, що для виходу з кризи сільського господарства насамперед потрібно усунути культурні, правові, фінансові та економічні проблеми. Тому саме вони мають бути предметом пильної уваги комітету, а не ті, що запропонувала Особлива нарада. Подібною була позиція членів повітових комітетів Воронежської губернії¹⁷⁹.

Водночас не варто перебільшувати творчий підхід у роботі місцевих комітетів. Як засвідчує опрацьований нами джерельний матеріал, він, зазвичай, був властивий повітовим комітетам. На губернському рівні ситуація була дещо іншою. Насамперед вона була пов'язана з політичною складовою, за якою пильно стежило міністерство внутрішніх справ, роблячи на цьому свою «ГРУ». Під останньою, звісно, йдеться про те, щоб якомога більше нашкодити роботі Особливої наради, створивши сприятливі умови для Редакційної комісії. Не будемо забувати, що ці дві установи (нарада та комісія), як і міністерства при яких вони функціонували, були конкурентами.

У Міністерстві внутрішніх справ було добре відомо, як до земств ставився цар, його найближче оточення. В очах двору земства уявлялися опозиційними установами. З цього у міністерстві внутрішніх справ вирішили вигідно для себе скористатися, пригальмувавши у такий спосіб діяльність місцевих комітетів, у яких, як ми вже зазначали,

чисельним було представництво земців. Тому Міністерство внутрішніх справ, опікуючись начебто боротьбою з антиурядовою агітацією, почало тиснути на губернські комітети, застосовувати репресії до окремих їхніх членів. Більшість губернаторів, намагаючись уникнути ускладнень, докладали чимало зусиль і повертали роботу губернських комітетів у напрямок, лімітований програмою Особливої наради, забороняли публічне слухання окремих доповідей та інформаційних зведень, рецензували інформацію, що надходила з місць. Наприклад, Харківський губернатор заборонив публічний виступ М. Ковалевського. Свою позицію він обґрунтував тим, що у доповіді містяться такі слова: «Не можна починати боротьбу з комарами, не знищивши перед цим вампірів. Стан сільськогосподарської промисловості країни не можливо покращити без усунення головних причин, які зумовили її кризу»¹⁸⁰.

Попри ці та інші перешкоди, місцеві комітети проробили титанічну роботу, забезпечивши Особливу нараду здебільшого об'єктивною інформацією про проблеми у сільському господарстві. Їхня робота завершилася у 1903 р. виданням у цьому ж році 58 томів «Праць місцевих комітетів». Праці відіграли помітну роль у роботі Особливої наради. З одного боку, вони дозволили скласти цілісне уявлення про стан у сільському господарстві різних регіонів Російської імперії. З іншого – були своєрідною доказовою базою під час обговорення питань і прийняття відповідних рішень під час засідань Особливої наради. Високу позитивну оцінку «Праць місцевих комітетів» отримали від С. Вітте. Він говорив про те, що ці матеріали відіграли ключову роль у становленні його власної позиції. Голова Особливої наради відверто заявляв: «Я б не наважився заперечити багатьом

авторитетним судженням, що висловлювалися на Нараді. Однак якщо це робив і роблю тепер, то лише тому, що надаю великого значення голосу місцевих людей»¹⁸¹.

Водночас ми не вважаємо за доцільне гіперболізувати роль і значення «Праць місцевих комітетів», їхній надмірний вплив на роботу Особливої наради. Питання не в тому, що ці матеріали неякісні чи складені непрофесійно. Як історичне джерело вони надзвичайно цінні. Проблема полягає в іншому – в політичній системі, яка існувала в Російській імперії на початку ХХ ст. Остання у силу своєї природної сутності не була налаштована на діалог із громадськістю, з широкими народними верствами. Більше того, останні так само не могли цивілізовано, без застосування сили, впливати на рішення, що приймалися владою, взагалі бути почутими. Тому, попри всю цінність та інформативну насиченість, «Праці місцевих комітетів» об'єктивно ні на що вплинути не могли, оскільки громадська думка у тогочасній російській державі ігнорувалася.

Таким чином, підсумовуючи написане вище, констатуємо таке. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. сільське господарство Російської імперії конче потребувало ефективних реанімаційних дій. Аграрна політика, аграрне питання із суто економічної проблеми перетворилися й на політичну. Потреба в реорганізації аграрної політики по-своєму, але усвідомлювалася урядовими колами Російської імперії.

Під дією об'єктивних та суб'єктивних факторів 22 січня 1902 р. цар підписав указ про створення Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, на яку покладалося напрацювати основні принципи нової аграрної політики. Становлення Особливої наради відбувалося за умов гострої конкурентної боротьби між

міністерством фінансів (з ініціативи якого й виникла нарада) та міністерства внутрішніх справ (за сприяння якого було створено Редакційну комісію).

До складу Особливої наради входили представники усіх міністерств та відомств, які тією чи іншою мірою опікувалися питаннями розвитку аграрного сектору. Широке представництво державних мужів дозволяє ідентифікувати Особливу нараду як справжній надвідомчий орган із вирішення актуальної соціально-економічної та суспільно-політичної проблеми. Очолив її тодішній міністр фінансів С. Вітте. Завдяки зусиллям Сергія Юлійовича більшість у нараді була за прихильниками нової аграрної політики. Вважаємо, що особлива нарада – продукт та результат наполегливих зусиль С. Вітте на шляху загальної модернізації імперії на початку ХХ ст.

Програмні засади діяльності Особливої наради після їхнього обговорення були затверджені царем. Вони стосувалися таких основних напрямків:

- 1) заходи загального характеру;
- 2) заходи з покращення сільського господарства;
- 3) заходи, що стосуються торгівлі та транспортування сільгосптоварів;
- 4) особливі заходи з підвищення сільськогосподарської промисловості у селян;
- 5) заходи з розвитку та упорядкування селянських промислів.

С. Вітте довелося примиритися, що вони дещо поступалися подібним принципам роботи Редакційної комісії. Водночас йому вдалося зберегти широке поле для маневру щодо подальшого розширення повноважень наради.

Позитивним було те, що Особлива нарада не перетворилася на «мертвонароджену дитину», тобто не стала суто кабінетною комісією на зразок попередніх. Створення місцевих комітетів не лише розширило соціальну базу установи. Вперше в історії Російської імперії селян, нехай і дуже, дуже опосередковано, але допустили до вирішення їх же питань через членство у повітових та губернських комітетах.

Склад місцевих комітетів адекватно відображав соціально-економічні та суспільно-політичні обставини, за яких вони створювалися та функціонували. Незважаючи на чисельні перешкоди з боку міністерства внутрішніх справ, у цілому діяльність повітових та губернських комітетів була результативною. Вони виконали покладену на них місію – забезпечили Особливу нараду об'єктивною інформацією про стан справ у сільському господарстві країни.

3.2 Соціально-економічна та суспільно-політична складові аграрного питання на засіданнях Особливої наради

8 грудня 1904 р. завершилося опрацювання членами Особливої наради рішень більшості місцевих комітетів, надісланих на її адресу. Тому розпочалася робота з безпосереднього обговорення важливих складових аграрного або селянського питання. Засідання наради відбувалися за нових, можна сказати непростих суспільно-політичних умов, залаштункових ігор двору. Так, якщо упродовж 1902 – 1903 рр., попри всі зусилля С. Вітте, йому не вдалося перебрати у Редакційної комісії пальму першості у розробці аграрної політики, то у 1904 р. ситуація змінилася. Активізація роботи Особливої наради

зумовлювалася насамперед завершенням діяльності Редакційної комісії. Її результатом стало напрацювання консервативної аграрної політики, яка, по-перше, мало відповідала викликам часу, по-друге, критикувалася навіть при дворі імператора. До того ж невдала російсько-японська війна вкрай загостила і без того нестабільну політичну ситуацію в країні. На такому фоні уряд продовжував відшукувати альтернативну аграрну політику. За таких обставин значно зросли роль та значення Особливої наради як центру з розробки нової аграрної політики.

На зміну статусу Особливої наради вплинули кадрові перестановки в уряді. 15 липня 1904 р. загинув міністр внутрішніх справ В. Плеве. Він позиціонував себе прихильником традиційної аграрної політики. Його правонаступником на цій посаді став П. Святополк-Мирський – прихильник ліберальних поглядів на аграрне питання. У такий спосіб тиск із боку міністерства внутрішніх справ на діяльність Особливої наради як центру з напрацювання нового аграрного курсу було серйозно послаблено.

В окреслений хронологічний період посади Міністра фінансів позбувся голова Особливої наради – С. Вігте. У зв'язку з цим трансформацій зазнали погляди екс-міністра на сутність аграрної проблеми та шляхи її вирішення. Зокрема, він переконався у хибності власної позиції стосовно того, що не потрібно робити капіталовкладення у сільське господарство, як вважав перебуваючи на посаді міністра фінансів¹⁸². Втративши у 1903 р. посаду, а відповідно і можливість формувати та реалізовувати економічну політику в державі, С. Вігте намагався відновити свій статус-кво шляхом активної участі у розробці нової аграрної політики. Саме тому він докладав

значних зусиль для перетворення Особливої наради в реальний центр із розробки нової аграрної політики.

Першими кроками экс-міністра у цьому напрямі стали кадрові зміни у складі Особливої наради. На особисте запрошення голови наради до її складу увійшли ліберально налаштовані професори, юристи: Д. Піхно, І. Іванюков, О. Гуляєв, М. Каблуков, Л. Петражицький. Окрім них оновлений склад Особливої наради поповнився ліберально мислячими державними чиновниками: Г. Євреїнов, О. Кривошеїн, О. Нікольський, О. Єрмолов, О. Ріттіх. Членами наради у 1904 р. стали сенатори С. Манухін та М. Хвостов, экс-міністр внутрішніх справ І. Горемікін. Крім того, до роботи Особливої наради долучили і членів Редакційної комісії: О. Зинов'єв, Г. Савіч, В. Гурко, О. Ликошин. За словами В. Гурко, у роботі наради взяли участь практично всі представники бюрократичного світу, які вважалися фахівцями у сфері селянського права¹⁸³. У такий спосіб, на думку С. Вітте, відбулося зміцнення інтелектуального потенціалу Особливої наради, що дозволило їй трансформуватися у монопольний центр із розробки нової аграрної політики.

Офіційне утворення Особливої наради у новій якості відбулося 12 грудня 1904 р. У цей день було опубліковано указ імператора, який стосувався удосконалення державного порядку. У ньому підтверджувалося право наради на розроблення «найважливіших питань селянського життя»¹⁸⁴. Перше засідання членів Особливої наради у новому статусі установи відбулося 15 грудня 1904 р. На ньому виступив С. Вітте, який ознайомив присутніх зі змістом указу імператора від 12 грудня 1904 р., а також окреслив нові напрямки діяльності установи. Насамперед, потрібно було об'єднати закони про селян із загальним законодавством

імперії. По-друге, до компетенції наради були віднесені ключові проблеми сільського господарства. Зіставивши напрямки роботи Особливої наради за 1902 – 1903 рр. із викладеними вище, переконуємося, що С. Вітте вдалося перетворити очолювану ним установу на потужний центр із напрацювання нової аграрної політики.

З-поміж широкого кола питань, які перебували у компетенції наради, вирішено було почати з обговорення общини (громади). Такий підхід умотивовувався тими ролями та значенням, які відігравала община у житті селян, у першу чергу у сфері землеволодіння/землекористування. У порушеному питанні було виокремлено такі складові, що підлягали обговоренню:

- 1) витоки общини;
- 2) переваги та недоліки общини;
- 3) майбутнє общини;
- 4) питання власності на землю в общині;
- 5) роль общини у політичному житті селян та держави загалом.

По кожному з цих підпитань точилися запеклі дискусії, приймалися відповідні рішення. Зупинимося на їхньому висвітленні.

Витоки общини стали предметом обговорення у наукових колах Російської імперії ще у XIX ст. Саме тоді окреслилися дві точки зору на цю проблему. Перша була представлена позицією професора Б. Чичеріна. Вчений доводив, що община в Росії сформувалася наприкінці XVIII ст. під впливом покріпачення селян та подушного податку. На противагу Б. Чичеріну І. Беляєв стверджував, що община – споконвічне російське явище. Її витоки він виводив із переддержавницького періоду в історії східних слов'ян.

Дотримуючись наукової традиції, частина членів Особливої наради також вважала, що община як форма землеволодіння утвердилася у селян природним шляхом до виникнення держави на території проживання східних слов'ян. Саме тому О. Щербатов, П. Семенов, О. Стишинський вважали, що це є серйозною підставою для збереження та всілякої підтримки общини, общинного землеволодіння. На їхнє переконання, руйнація общини призведе до ліквідації споконвічного способу буття селян Росії.

Натомість Д. Піхно поставив під сумнів судження своїх колег. Спростовуючи аргументи на користь збереження общини та общинного землеволодіння, він наполягав на іншому: «... я ніде не віднайшов переконливих доказів ні щодо давності земельної общини, ні щодо природного її утворення». Залучаючи до обґрунтування своєї позиції наукову спадщину І. Беляєва, Д. Піхно вважав, що община – результат аграрної політики держави. Її основу, на його думку, становила фіскальна система, яка ґрунтувалася на сплаті подушного податку та круговій поруці, адмініструванні в управлінні та господарстві кріпосних селян. Таким чином його позиція трактувала общину як штучне явище буття селян Росії. У зв'язку з цим Д. Піхно цілком умотивовано, принаймні для себе, вважав за необхідне ліквідувати общину¹⁸⁵.

Детальне обговорення цієї проблеми призвело до появи третьої точки зору на общину. Її прихильники, намагаючись дотриматися принципу «золотої середини», визнали, що община – явище історичне, однак, властиве не лише російському селянству. Общинне землеволодіння існувало і в інших країнах Європи на різних етапах їхнього історичного розвитку, але згодом трансформувалося в ефективніші способи землекористування/ землеволодіння.

Справді, у середньовічних германців існувала родова община, яка згодом трансформувалася у сусідську. Вона була цілком адекватним аналогом російській общині. Як наслідок таких міркувань окреслюється ідея нейтралітету стосовно до общини. Держава не повинна нищити цю форму землеволодіння/землекористування, але і не повинна докладати зусиль до її збереження.

Поза увагою членів Особливої наради не опинилося питання переваг та недоліків общини, общинного землеволодіння/землекористування. П. Семенов переконував колег у тому, що саме община – оптимальна форма господарювання за тих умов, що мали місце в Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. Свою думку він обґрунтовував тим, що община стримувала обезземелення селян. Це було вкрай важливим, урахувуючи потреби тодішньої промисловості країни у робочій силі. Надлишок робочих рук призводив до погіршення соціально-економічного становища селян, які залишалися без роботи як у місті, так і без землі на селі. М. Хвостов, зіставляючи переваги общинного та подвірного землеволодіння, висловився за общинне. Останнє, на його переконання, характеризувалося меншим черезсмузжям, більшою урожайністю, ніж подвірне.

Привертає увагу оригінальний висновок М. Хвостова стосовно того, що «общині властивий сільськогосподарський прогресс»¹⁸⁶. Так до нього питання ніхто не вирішував. Як ілюстрацію до власних суджень він наводив приклади з північних губерній, в яких селяни-общинники запроваджували багатопільне господарство. Його погляди підтримав і О. Посніков, який говорив: «Община не є перешкодою на шляху розвитку сільського господарства ... За общинного землеволодіння можуть співіснувати

різноманітні системи... , навіть ті, що є зразком розвиненої культури, городництва, садівництва»¹⁸⁷.

Вищенаведену позицію поділяв і А. Лукошин, стверджуючи про відсутність альтернативи общині як форми землеволодіння. На користь своєї тези він звертався до світоглядних імперативів селян Росії. Зокрема, зауважував, що у силу специфіки ментальності селянства воно не сприйме відмінну від общинної форму господарювання на землі. Проблема, на його думку, полягала у тому, що після реформи 1861 р. викупні операції надали общині примусового характеру. Кругова порука, обмеження вільного виходу з общини – основні недоліки, які заважають общині нормально розвиватися. Їхне усунення, на переконання А. Лукошина, сприятиме трансформації общини у добровільний союз селян. За збереження общини виступав і М. Герард. Щоправда, він вважав за необхідне усунути негативні моменти, властиві общині, які критикувалися сучасниками¹⁸⁸.

Узагальнюючи думки прихильників общини, констатуємо, що вони занепад общини не пов'язували з умовами общинного землеволодіння. Останнє розумілося як таке, що здатне до саморозвитку. Причини кризи общини її прихильники вбачали у зовнішніх факторах, насамперед у адміністративно-фіскальних функціях, покладених на общину після Великої реформи.

Подібні погляди викликали шквал критики. Насамперед це стосувалося тези про стримання общиною пролетаризації селян. А. Куломзин резонно щодо цього зауважив, що «пролетаріат буде за будь-якої форми землеволодіння, жодна з форм не врятує від пролетаріату»¹⁸⁹. Його підтримав Л. В'яземський: «Розвиток пролетаріату залежить не від форми землеволодіння, а від дефіциту землі. Пролетаріат і зараз

зростає з кожним роком, але приховується в общині»¹⁹⁰. Категоричнішим за своїх колег у критиці позиції прихильників общини був О. Нікольський. Узагальнюючи дані по Орловській, Рязанській, Тульській губерніям, він констатував, що за панування у сільському господарстві окреслених територій общини, сільський пролетаріат становить 20 – 30%¹⁹¹.

Л. В'яземський, Г. Євреїнов, О. Нікольський піддали сумніву істинність суджень М. Хвостова. Зокрема, О. Нікольський спростував тезу щодо того, що за общинного землеволодіння черезсмузжя менше, а врожайність більша порівняно з іншими формами господарювання. Л. В'яземський ґрунтовно заперечив тезу М. Хвостова стосовно здатності общини до саморозвитку, визнавши непереконливими приклади процвітання окремих общин. Г. Євреїнов, проаналізувавши випадки травосіяння, констатував, що вони були поодинокі, реалізовані за допомогою земств, місцевих агрономів. Оперуючи чисельним цифровим матеріалом він показав, що інтенсифікація господарств вимагала значних капіталовкладень. За умови общинного землеволодіння робити їх було недоречно, непродуктивно. Г. Євреїнов проілюстрував: з часом община не розвивається, а навпаки – деградує, втрачає здатність задовольняти потреби навіть своїх членів. Так, по 32 общинам Михайлівського повіту Рязанської губернії упродовж 1885 – 1898 рр. відбулося скорочення поголів'я коней на 14%, лошат – на 39,8%, корів – на 11%, телят – на 34%, овець – на 65%, свиней – на 81%¹⁹².

Причини деградації, на переконання Г. Євреїнова, були такі. По-перше, общинне землеволодіння позбавляло селян стимулів до покращення ведення господарства. По-

друге, дрібнення селянських наділів. По-третє, відсталі технології обробітку землі¹⁹³.

Із загальною оцінкою общини виступив Д. Піхно. У своєму виступі він, зокрема, зауважив: «Общинне землеволодіння не вирішує соціально-політичного питання про забезпечення землею всього сільського населення, однак серйозно погрожує загальним малоземеллям та нищенням селянської надільної власності. З сільськогосподарської точки зору, общинне землеволодіння – погана оренда, нічим не забезпечена, спрямована на позбавлення землевласника енергії, грабїжницьке ставлення до використання природних сил»¹⁹⁴. Общину як основну причину кризи та занепаду сільського господарства Російської імперії визначав О. Нікольський¹⁹⁵.

У результаті обговорення питання про переваги та недолїки общини чітко окреслилася позиція, відповідно до якої община – рудимент тогочасного економічного устрою, яка перешкоджає інтенсифікації сільського господарства, зростанню його продуктивності.

Різнилися позиції членів Особливої наради і у питанні майбутнього общини. Надшвидке знищення общини передбачав В. Гурко. Він вважав, що закінчення викупних операцій по землі позбавить общину найвиразнішої її ознаки – зрівняльного розподілу землі між членами, а тому прискорить занепад общини. Ліквідація общини, на якій так наполягав В. Гурко, не викличе, на його думку, кардинальних змін у побуті та способі життя селян. Свою позицію він умотивовував тим, що община без переділів – це не та община, про яку йдеться у законі. Так, за його підрахунками, понад чверті общин імперії не робили переділів упродовж 25 років. Понад однієї п'ятої не робили його зовсім. Якщо ж до цих показників додати ще 15%

общин із подвірним землеволодінням, то, доводив В. Гурко, общинне землеволодіння втратило провідні позиції для більшості селян¹⁹⁶. Узагальнюючи, його позиція зводилася до двох основних положень:

1) община демонструє ознаки занепаду. У багатьох випадках общинне землеволодіння – фікція, яку штучно підтримує закон;

2) необхідно боротися з общиною.

Такі міркування В. Гурко не залишилися без уваги прихильників общини. М. Хвостов не погоджувався, зокрема, з тим, що у більшості общин відсутнім був переділ землі. Він наполягав на тому, що переділи у тій чи іншій формі мали місце. Як приклад, він наводив зменшення-збільшення розмірів окремих ділянок. О. Посніков хибною вважав тезу стосовно відсутності переділів як ознаки розпаду общини. Ф. Тернер, визнаючи, що «общинне землеволодіння гальмує культурне удосконалення землеробства», підкреслював тісний взаємозв'язок між общиною та побутом селян. Це давало йому підстави говорити про неможливість примусового, адміністративного нищення общини. У зв'язку з цим він пропонував оригінальне вирішення проблеми – створити умови, за яких селяни зможуть вільно обирати між різними формами землеволодіння¹⁹⁷.

Такий ліберальний підхід до майбутнього общини викликав схвальні відгуки серед членів Особливої наради. Так, А. Куломзин стосовно зазначеної вище думки заявив таке: «... общинна форма шкідлива, ... але вона є історичною формою існування великоросів, а не створеною кимсь. Ніякі закони змінити цю форму не можуть, поки необхідність її зміни не буде усвідомлена народом»¹⁹⁸.

У підсумку учасники обговорення зійшлися на тому, що визнали общину добровільним союзом селян. І прихильники, і опоненти общини погодилися з тим, що необхідно позбавити общину примусових рис задля її трансформації у добровільну селянську спілку. Однак в іншому – в оцінці перспектив і самому тлумаченні общини як добровільної селянської спілки – погляди членів Особливої наради різнилися. Зокрема, прихильники общини в усуненні примусових рис, властивих общині вбачали можливість її перетворення у життєздатне, оновлене утворення. Їхні опоненти – можливість полегшення переходу до інших форм землеволодіння.

Така поляристість думок автоматично порушувала ще одну важливу проблему – власності на общинних землях. Хто був власником землі: община як юридична особа чи окремі селяни? Від відповіді на нього залежало майбутнє общини. Адже, якщо селяни матимуть право виокремлювати свої ділянки та переходити до інших форм землеволодіння, то перспективи общини були одні. Якщо ж вони не мали такого права, то перспективи були інші. Питання, можна сказати, стояло руба: бути чи не бути общині.

О. Стишинський, керуючись тогочасною юридичною практикою, визначав общину як союз, при якому «право власності на надільні землі належить юридичній особі – сільській громаді, а її членам, фізичним особам, належить право користування: безтермінового, спадкового стосовно присадибних ділянок та тимчасового, до переділу – на польові землі»¹⁹⁹.

Проти визнання общини власником землі категорично виступив Д. Піхно. Для аргументації своєї позиції він звернувся до змісту Положення від 19 лютого 1861 р. (статті 165) та Загального Положення (стаття 36).

Оперуючи ними, Д. Піхно обстоював висновок, що власниками землі є окремі селяни, однак їхня власність перебуває у спільній власності до закінчення викупних операцій. У такий спосіб община розумілася ним лише як тимчасовий розпорядчий орган цієї спільної власності.

Його опоненти – О. Стишинський та П. Семенов – також вдалися до аналізу змісту Положення від 19 лютого 1861 р. та Загального Положення. Однак прийшли до діаметрально протилежних висновків. Вони звернули увагу членів Особливої наради на саму процедуру викупних операцій. В інтерпретації О. Стишинського виявилось, що процедура передбачала два варіанти: землю могли купувати або окремі селяни, або общини. Відповідно, власниками у першому випадку були селяни, а у другому – громади. На практиці, стверджували О. Стишинський та П. Семенов, землі викупувалися громадами. На них видавалися й уставні грамоти. Тому, узагальнювали вони, власником надільних земель була община.

До окресленої вище дискусії, зважаючи на принципове значення порушеного нею питання, долучилися О. Ріттіх, Л. Петражицький, О. Єрмолов. Проаналізувавши юридичні документи, за якими селяни звільнялися з кріпосної залежності, О. Ріттіх запропонував цікаве тлумачення поняття «земельна власність». До нього попередники не звертали увагу на цей сюжет. Він доводив, що у нормативно-правових актах, опрацьованих ним та до яких апелювали й інші його колеги, йшлося про те, що «як за подвірної, так і общинної власності надільна земля визнавалася власністю у загальноцивільному значенні цього поняття, до того ж власністю окремих селян, а не юридичних осіб». Далі, аналізуючи текст Маніфесту від 19 лютого 1861 р. та зміст статті 159 Положення про викуп,

він уточнював: «селяни статусу вільних селян-власників набували ... по закінченню викупної операції, до тих пір, поки за землею числився борг, право власності було обмежене правом розпорядження»²⁰⁰.

Л. Петражицький звернув увагу на те, що в Положенні 1861 р. не було точності у визначенні понять та термінів. У такий спосіб він пояснював суперечність зроблених обома сторонами висновків, які ґрунтувалися на аналізі цього документу. На його думку, дискусія стосовно власності на землю в общині носила суто теоретичне значення. Він говорив, що на практиці все було визначено: «В російській селянській психіці право власності общин, тобто відповідні повноваження, у тому числі важливе право брати землю в одних і давати її у тимчасове користування іншим, має місце та діє». Визнання законними переділів автоматично означало визнання права власності на землю за общиною. В іншому б випадку (визнання права власності на землю за селянами) ставило б під сумнів законність переділів. Це, на думку Л. Петражицького, зумовило б хаос на селі. Водночас професор не робив трагедії із цієї ситуації. Навпаки він запропонував законний механізм виходу з неї. На його переконання, необхідно було законодавчо закріпити існуючий стан справ із общинним землеволодінням. У такий спосіб створювалися необхідні умови для визначення у майбутньому раціональних правил переходу від общинної власності до приватної²⁰¹.

Подібною була позиція і О. Єрмолова. Він погодився з існуванням у законодавстві серйозних протиріч, які унеможливають остаточно вирішити питання із общинним землеволодінням. Поняття «общинне землеволодіння» він трактував як тимчасовий державний інститут, існування якого пов'язане з викупними

операціями. Із завершенням останньої общинне землеволодіння перетворювалося на спільне. Кардинальна відмінність між цими двома явищами селянського життя полягала у такому. За общинного володіння власником землі визнавалася община як юридична особа. Спільне володіння означало колективну власність. Це зумовлювало докорінну зміну прав селян на надільну землю. О. Єрмолов пояснював, у чому сутність цього процесу. Так, у першому випадку отримання селянином землі могло відбутися лише за згодою юридичної особи в усій його сукупності, тобто за згодою усіх членів общини. У другому – кожний член общини отримував право на частину спільної власності, відповідно і на її виокремлення із загалу.

Підсумок дискусії підвів С. Вітте. Він заявив, що саме право общинника на частку общинної власності неспростовне. Питання в іншому: як визначити розмір цієї частки, як створити умови для її виокремлення із загалу. Це потрібно, на думку С. Вітте, вирішити у такий спосіб, аби не порушити прав селян, що залишалися в общині. Саме це питання було складним.

Інтенсивний обмін думками членів Особливої наради викликало питання про політичну роль общини. Проблема була більше, ніж актуальною, адже розпочалася Перша російська революція 1905 – 1907 рр. До її обговорення приступили 15 січня 1905 р. за ініціативи П. Семенова. На його думку, революційні події, в яких активну участь взяли безземельні селяни, що вийшли з общини, зайвий раз переконують: община – надійний гарант від пролетаризації, а відповідно, політизації села. У зв'язку з цим він заявляв: «... якщо знищити общину, то чисельність сільського пролетаріату буде неухильно зростати ... такий елемент не дорожить нічим, легко піддається будь-яким хвилюванням, які не властиві селянам-общинникам»²⁰².

Коментуючи виступ П. Семенова, С. Вітте звернув увагу на те, що, згадуючи про заворушення на вулицях столиці, він не згадав про виступи селян Полтавської та Харківської губерній 1903 р. Зокрема, голова Особливої наради зазначив, що найактивнішими були селяни Костянтиноградського повіту Полтавської області, в якому, до речі, з 195 тис. дес. надільної землі 175 тис. було в общинній власності. О. Єрмолов висловився за те, щоб не ставити у безпосередню залежність «схильність населення до безладу» від форми землекористування²⁰³.

Отже, думки членів Особливої наради знову розподілилися. Одні вважали, що община – надійний бар'єр від політизації селян, інші – каталізатор цього процесу.

Цікавим є те, як до общини ставилися місцеві комітети, яку інформацію стосовно цього питання вони подали до Особливої наради. Опрацювання нами історичної джерельної бази дозволило відтворити позицію повітових та губерньських комітетів щодо цієї проблеми. Вона обговорювалася у 184 комітетах. 113 повітових та 12 губерньських висловилося за ліквідацію общини, 42 – за збереження з певними застереженнями, 17 – ухилилися від прямої відповіді, зауваживши, що «саме життя вирішить питання»²⁰⁴. Водночас межа між прихильниками ліквідації общинного землеволодіння та їхніми опонентами не була чітко вираженою. Лише 52 комітети з 125 пропонували скасування общини законодавчо, 5 висловилося за обов'язковий перехід до приватної власності. Решта пропонувала різні способи заохочення виходу селян із общини, залишаючи за селянами свободу вибору²⁰⁵.

Підводячи підсумок по дискусії стосовно общини, констатуємо таке.

По-перше, порушене питання було вкрай актуальне, оскільки стосувалося основ селянського буття.

По-друге, прихильники скасування/модифікації общини наводили переконливіші аргументи за своїх візаві.

По-третє, під час обговорення проблеми членами Особливої наради було проаналізовано нормативно-правову базу, яка стосувалася селян Росії. Її осмислення виявило ряд суттєвих недоліків, які унеможливлювали законодавче закріплення змін на краще, переконували в необхідності напрацювання принципово нового законодавства про селян. Насамперед це стосувалося серйозних розбіжностей у трактуванні таких важливих понять, як «община», «общинне землеволодіння», «селянське землеволодіння» тощо.

По-четверте, принципово новим було те, що, незважаючи на революційні події, узагальнена позиція Особливої наради стосовно общини містила засади поступовості та добровільності. Згодом саме вони ляжуть в основу Столипінської аграрної реформи.

Принципове значення для визначення напрямів нової аграрної політики мало ще два питання:

1) які альтернативні общинному форми землеволодіння можуть сприяти ефективному розвитку сільського господарства;

2) за якими правилами селяни можуть виходити з общини та виокремлювати свої наділи із общинного фонду.

Як не дивно, однак, і прихильники збереження общини, і їхні опоненти одноголосно висловилися за хутір як альтернативу общинному землеволодінню. Хутір було проголошено панацеєю в усуненні проблем, що мали місце у сільському господарстві Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Однак уже конкретні міркування

стосовно хуторів, становлення хутірської системи господарювання на селі у прихильників збереження общини та їхніх опонентів були різними.

П. Семенов, розмірковуючи над масштабами поширення хутірської системи, закликав колег «прагнути до добробуту всього народу, а не окремих осіб». У такий спосіб він привертав увагу до ризиків, які виникали під час становлення хутірської системи. На наш погляд, П. Семенов резонно зауважував, що формування хуторів призведе до масового обезземелення селян: «Якщо зі 100 селянських дворів земельні наділи перейдуть до 20 господарів, ... а решта 80 дворів стануть безземельними, то це б суперечило всьому тому, що створювалося Положенням 19 лютого 1861 р. Поділити общинну землю між усіма 100 дворами так, щоб кожний отримав гарну ділянку, на якій завів би хутірське господарство, на жаль, неможливо»²⁰⁶. Подібними були думки і О. Щербатова. За його підрахунками, понад 5 селян при переході на хутори, розмір якого обмежувався б 50 дес., ставали безземельними. Масовому поширенню цієї системи перешкоджали і природнокліматичні умови, наприклад дефіцит води в окремих регіонах. О. Посніков, підтримуючи своїх однодумців, наводив аргументи соціокультурного характеру. Він був переконаний, що хутір, порівняно з общиною, меншою мірою відповідав специфіці побуту російських селян. У такий спосіб, виступаючи за хутір як альтернативну форму общинному землеволодінню, прихильники збереження общини виступали за обмеження поширення хутірської системи.

Опозиційно налаштований до общини П. Дюшен поставив під сумнів судження своїх колег стосовно недоречності масового поширення хуторів. Зокрема, він спростовував заперечення щодо поширення хуторів

реальними прикладами із заселення Сибіру та інших степових районів Російської імперії. З цього приводу П. Дюшен говорив: «Дивно, що всі заперечення лунають саме тепер, коли ще до недавнього подвірне заселення було звичайною формою колонізації степів нашого півдня, приволзького краю і всього Сибіру, не кажучи вже про давню Русь, яка не знала великих поселень. Якщо наші селяни до недавнього засновували у степах хутори і знаходили воду, то геть не зрозуміло, чому вони її не віднайдуть тепер». Необхідність та можливість створення хутірських господарств доводив досвід Ровенської та Вітебської губерній. П. Дюшен зауважував, що у цих регіонах розверстання общинного землеволодіння відбувалося без втручання держави, коштом селян²⁰⁷.

Особлива нарада, вислухавши аргументи обох сторін, як завжди, обрала компромісну позицію. Вона була висловлена у виступах О. Єрмолова, Д. Піхно. Перший однозначно відрубне землеволодіння назвав досконалою формою землеволодіння. Водночас він погодився з думкою тих колег, які говорили про поступовий перехід до неї: «Я вважаю, однак, що перше, ніж перейти до цієї форми, община поступально пройде декілька стадій: спочатку трансформується у подвірне володіння, а далі – до більш відособленого землеволодіння. Перехід має бути поступовим...»²⁰⁸. Схожі думки висловив і Д. Піхно. Він наголосив на безперспективності насильницької трансформації економічного життя. На його переконання, краще не заважати людям жити краще, а допомагати у цьому. У зв'язку з цим, підсумовував професор: «Прагнути до масового поширення хуторів не потрібно, оскільки ця, безсумнівно краща, форма господарювання містить багато складнощів, не завжди є придатною до реалізації»²⁰⁹.

Таким чином позиція Особливої наради стосовно хуторів полягала у тому, що:

1) хутір визнавався ефективнішою порівняно з общиною формою землекористування, хоча і небездоганною;

2) перехід від общинного до хутірського землеволодіння має бути поступальним, ненасильницьким.

Друге питання було набагато складніше для вирішення, оскільки воно носило суто практичний характер: зачіпало інтереси не тільки тих селян, що виходили з общини та облаштовували хутірське господарство, а і тих, хто залишався в общині. Ураховуючи це, члени Особливої наради запропонували три можливі варіанти переходу до нових форм землеволодіння:

- 1) за рішенням більшості членів общини;
- 2) з ініціативи меншості;
- 3) індивідуальний перехід.

Перший варіант передбачав перехід до нової форми землеволодіння за умови, що за це проголосувала більшість членів общини. У такому випадку автоматично порушувалося питання про те, що собою являє більшість. Відповідно до тогочасного чинного законодавства про селян, перехід до подвірного землеволодіння міг бути реальним тільки за рішенням кваліфікованої більшості (2/3). На практиці набрати таку кількість голосів було надзвичайно складно. Тому більшість членів Особливої наради вважала, що така кваліфікована більшість лише гальмувала сільськогосподарський прогрес. У зв'язку з цим лунали пропозиції замінити кваліфіковану більшість простою більшістю голосів.

О. Оболенський, наприклад, взагалі доводив, що заміна кваліфікованої більшості простою на практиці

немає суттєвого значення. Всерівно рішення про перехід, на його думку, приймалося одногосно. М. Хвостов та О. Стишинський наполягали на збереженні кваліфікаційної більшості. О. Єрмолов 2/3 називав «кайданами, що стримують розвиток ініціативи у селян». Навіть прихильник общини П. Семенов визнав правоту думки О. Єрмолова. Він погоджувався на зменшення пропорції до 3/5. Водночас він не вітав заміни кваліфікаційної більшості на просту, вважаючи, що у такому разі вихід із общини залежатиме від випадковостей²¹⁰.

Обережну позицію обрав С. Вітте. З одного боку, він вважав, що проста більшість набагато краща за кваліфіковану, а з іншого – не наполягав на обов'язковому її застосуванні. Пояснюючи свій вибір голова Особливої наради роз'яснював: «Я висловився за збереження 2/3 голосів лише тому, що далі будуть обговорюватися способи для виходу з общини меншості, тобто йтиметься про те, що рішення більшості не є обов'язковим для меншості»²¹¹. Така точка зору С. Вітте була взята за основу. Таким чином, перехід від общинного до інших форм землеволодіння міг відбутися по рішенню 2/3 голосів, але меншість мала право виокремлення з общини своїх наділів.

Жваві дебати точилися також навколо таких питань. По-перше, хто із членів общини мав право голосу: чи всі її члени, чи тільки ті, хто мав наділ. По-друге, як вираховувати більшість: чи із усієї чисельності тих, хто мав право голосу, чи тільки із тієї чисельності, що була присутня на сході. Думки членів Особливої наради стосовно цього були діаметрально протилежні. Частина виступала за те, щоб більшість обраховувати із загального списку тих, хто мав право голосу, частина – тільки тих,

хто брав участь у сході; одні виступали за збереження кваліфікованої більшості, інші – за просту більшість. Єдиної думки стосовно цього напрацьовано не було. Матеріали обговорення передали Редакційній комісії при Особливій нараді, зобов'язавши останню віднайти компромісне рішення.

Думка про те, що рішення 2/3 общинників не було обов'язковим для меншості, ні в кого з членів Особливої наради не викликала сумнівів. Більше того, вона була схвалена одноголосно – рідкісний випадок у роботі наради. Так само більшістю голосів був підтриманий і принцип, за яким меншість мала право на вихід із общини. Натомість умови реалізації цього принципу стали приводом до серйозної дискусії між прихильниками збереження общини та їхніми опонентами.

Так, О. Стишинський, М. Хвостов наполягали на тому, щоб за селянами, які вийшли з общини, закріплювати наділи в одному місці. В іншому випадку, переконував О. Стишинський, відбулася б плутанина між общинним та подвірним землеволодінням, посилювалося б черезсмузжя, унеможливилися б наступні переділи. З точки зору теорії, наведена вище позиція мала сенс. Однак на практиці, як слушно зауважив С. Вітте, її реалізувати було надзвичайно складно²¹².

Не менш важливими питаннями при виході селян із общини були питання про розмір наділів, які закріплювалися за ними, та про те, які саме наділи закріплювати за селянами. Цю проблему не оминули своєю увагою члени Особливої наради. На переконання І. Іванюкова, О. Нікольського, О. Стишинського, доречно звернутися до аналізу нормативно-правової бази і діяти, керуючись нею. Зокрема, І. Іванюков прямо вказував на рішення Сенату щодо цього питання. Відповідно до нього,

за селянином який виокремлювався із общини, закріплювався той розмір землі, який він мав за останнім переділом²¹³. Це положення, на переконання О. Нікольського мало бути висхідним у визначенні земельних прав членів общини. З цим погоджувався і О. Стишинський. В його розумінні виокремлення з общини за існуючим переділом – єдине реальне вирішення цього питання.

Проти такого підходу категорично виступив М. Кутлер. Він позицію, якої дотримувалися І. Іванюков, О. Нікольський, О. Стишинський, назвав несправедливою. Свою думку М. Кутлер обґрунтовував таким: «... переділи в общинах відбуваються по наявним у них душам, якщо у 2/3 общини кількість наявних душ зросла, а у 1/3 зменшилася, то 1/3 буде вимагати виокремлення з метою закріплення за собою того надлишку, що випадково став її»²¹⁴. У зв'язку з цим він пропонував виокремлювати землю на підставі нового переділу. Таку ідею підхопив і розвинув Л. Петражицький. Він мислив оригінально, апелюючи до соціокультурних та світоглядних імперативів селян Російської імперії. У його розумінні, якщо селяни будуть прагнути отримати більше землі під час виокремлення з общини, ніж у них є, то вони намагатимуться скористатися випадком, у результаті чого община штучно розпадеться. Якщо вони боятимуться отримати менше, ніж вони мають за общинного землеволодіння, то вони ніколи не погодяться на виокремлення з общини. Таким чином утворювалася ситуація, за якої нове правило відіграло роль гальма у ліквідації общини.

Обидві позиції були крайнощами, а тому члени Особливої наради відхилили їх. Своєрідну крапку у дискусії з цього питання поставив С. Вітте. Він підкреслив

необхідність надання права меншості виходити з общини усупереч думці більшості. Голова наради окреслив три принципові умови такого переходу. По-перше, розмір ділянки селянина, який виокремлювався з общини, не повинен перевищувати того розміру, який по факту перебуває у користуванні такого селянина. По-друге, розмір виокремленої землі визначався на підставі тієї системи переділу і того сімейного складу, який мав місце на момент виокремлення. По-третє, повинні функціонувати спеціальні установи, до яких селяни могли вільно звертатися, вирішуючи поземельні спори²¹⁵. Такий підхід С. Вітте, ураховуючи загальний стан справ у сільському господарстві імперії, був виправданим. Він також узгоджувався з принципами Особливої наради – поступовість, ненасилля.

Індивідуальний перехід був необхідний із загальної сільськогосподарської точки зору. Саме таку позицію обстоював О. Нікольський. На його переконання, індивідуальна ініціатива селян була каталізатором удосконалення агротехнологій на селі. У зв'язку з цим він вважав, що якщо позбавити ініціативних селян права індивідуального виходу з общини, то остання позбудеться будь-якої можливості до прогресу²¹⁶. Більш обережним у своїх судженнях на проблему був С. Вітте. З одного боку, він вважав, що такий індивідуальний перехід сприятиме штучному нищенню общини. З іншого – не заперечував проти того, щоб таке право було закріплене за селянами, але на умовах, які б унеможливили штучне руйнування общини. Як одну з них, С. Вітте називав дозвіл індивідуального переходу лише під час переділу. Однак це, як доводив І. Горемікін, суперечило 36 статті Загального Положення. У ній чітко було прописано: «Кожний член общини може вимагати, щоб із общинної

землі йому було виокремлено ділянку у приватну власність, розмір якої відповідав би його дольовій участі у придбанні цієї общинної землі. Якщо таке зробити неможливо, то селянинові, який бажає отримати свою ділянку землі, общиною сплачуються кошти. Їхній розмір визначається або взаємною згодою, або оцінкою землі»²¹⁷.

Підводячи підсумки дискусії, члени Особливої наради зійшлися на тому, що селяни мають право на індивідуальний вихід із общини лише під час переділів. У решті випадків вони мають право вимагати грошову компенсацію за те, що їхній наділ залишається в общині²¹⁸. Взята за основу членами наради трисходинкова система переходу селян до нових форм землеволодіння, попри окремі недоліки, мала одну суттєву перевагу. Селяни отримували право вибору. До цього вони його не мали. З іншого боку, на нашу думку, така модель за умов революції була оптимальною. Вона відволікала увагу селян від участі у революції, спонукала їх до удосконалення сільськогосподарського виробництва. Спрямовувала селянську енергію у річище державного будівництва.

Окрім питань соціально-економічного характеру члени Особливої наради активно обговорювали і приймали рішення з питань суспільно-політичного характеру. Насамперед це стосувалося проблеми селянського управління та судоустрою.

С. Вітте на черговому засіданні наради висловив власну концепцію переоблаштування селянського управління. Її сутність полягала у тому, що центральну ланку селянського управління – сільську общину – планувалося реорганізувати на всестановій основі, максимально наблизивши її до земств. У такий спосіб Сергій Юлійович мав намір створити дрібну земську одиницю. Така позиція голови Особливої наради була

підтримана більшістю її членів. Вони справедливо наголошували на тому, що селянське управління перевантажене різноманітними обов'язками: адміністративними, податними, поліцейськими. Всі вони втратили становий характер, належали до компетенції не місцевих, а державних органів управління²¹⁹.

Більшість звертала увагу і на той факт, що склад волосного управління був незадовільним. Наприклад, О. Ріттіх зауважував: «Виборна служба у сільській адміністрації є тяжкою повинністю, вона відволікає від ведення господарства, тому старші посади, які є почеснішими, заміщуються або хуліганями, або особами, що від них залежать, менш почесні – недбалими господарями»²²⁰.

Селянське управління потребувало реорганізації через сваволю земського начальства, зауважували представники більшості. На доказ своєї правоти її представники, зокрема М. Кутлер, оперуючи інформацією, що надходила до міністерства внутрішніх справ, зауважував, що закони 1889 р. не сприяють розвитку самоуправління на селі. Здебільшого питання, що належать до компетенції селянських сходів та общин, вирішуються на власний розсуд земського начальника²²¹.

Проти такої позиції більшості виступила меншість: О. Стишинський, М. Хвостов, О. Щербатов, С. Шереметев. Вони наполягали на необхідності збереження становості у селянському управлінні. Були категорично проти будь-яких принципових змін у цій справі. Єдине на що вони погоджувалися – часткові зміни в органах селянського самоуправління та покращення кадрового складу волосного та сільського сходів. Вони були переконані, що сама ідея всестанової волості не може бути реалізована. В іншому випадку, стверджували представники меншості, у

роботі сходу домінували б куркулі та інший небажаний елемент. Під час обговорення питань соціально-економічного характеру виявлялося б протистояння між інтересами селян та поміщиків. Селяни реорганізацію волосного ладу, вважала меншість, не сприймуть, будуть вважати її інтригою вищих класів²²².

Заперечуючи ідею всестановості волості, меншість обгрунтовувала це тим, що селянський мир – однорідна маса, на яку особи інших станів, із їхньою культурою та освітою, справлятимуть негативний вплив²²³. У своїх судженнях вони не були самотніми. Подібних поглядів дотримувалася соціалістично налаштована інтелігенція та крайні консерватори. Уряд так само вважав, що під час об'єднання селян із представниками інших станів, буде порушено єдність та цілісність селянських світоглядних імперативів. Знищення цього світоглядного фільтра призведе до того, що вакуум заповнить різноманітна політична ідеологія. Потрібно сказати, що подібні застереження мали під собою реальний ґрунт. Варто хоча б пригадати активну політичну роботу серед селянства есерів та інших політичних сил на початку ХХ ст., виступи селян під час російської революції 1905 – 1907 рр. Окрім того не варто забувати і про своєрідну традицію «страху» можновладців перед «пугачовщиною».

На переконання меншості, переоблаштування селянського управління суперечило основним принципам Великої реформи. Про це відверто на засіданні Особливої наради заявив О. Стишинський. За його словами, заміна сільського сходу новою формою всестанового земського управління – дрібною земською одиницею – рівнозначна «ліквідації селянства як стану у першій половині Росії та катастрофічному зменшенню чисельності у другій половині»²²⁴.

Проти всестановості селянського управління висловився і М. Хвостов. У своїх аргументах він апелював до морального аспекту проблеми. Зокрема, наголошував на тому, що селяни навряд чи виграють від того, що у роботі волосних з'їздів братимуть участь представники інших станів. Найбільше він опікувався долею селян Північно-Західного краю, переймаючись тим, щоб не віддати їх на поталу «іноплеїнному класу»²²⁵.

Водночас, розуміючи, що повністю виступати проти ідеї удосконалення земств за умов революції 1905 – 1907 рр. неможливо, меншість пішла на тактичний крок. Її представники запропонували вирішити завдання зближення земств із населенням шляхом реорганізації виконавчих органів земств. Замість формування всестанових волосної та земської установ вносилася ідея розширення представництва на сільських сходах під час вирішення чітко визначеного кола питань. Меншість готова була надати право голосу на сільських сходах міщанам, ремісникам, цеховим тощо. Окрім того вона погоджувалася частково витрати на утримання волосного правління покривати за рахунок держави²²⁶.

Підсумком гострих дебатів стало голосування. У його результаті члени Особливої наради висловилися на підтримку проекту С. Вітте. Було прийнято рішення вилучити із селянського управління ведення адміністративних справ. Їх передавали або земству, або урядовій установі.

Обговорення проблем волосного суду та селянського права відбувалося на фоні критики проекту Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ. Так, О. Гуляєв критично оцінював рівень фаховості волосного суду. Він вважав, що «за невігластва суддів, волосний суд – суд волосного писаря». Зрозуміло, що за таких обставин

безглуздо було розширювати повноваження волосного суду. Свою позицію він обґрунтовував тим, що проект волосного суду передбачає створення установи, що не принесе ніякої користі селянам, навпаки буде лише шкодити. Його існування лише посилить зловживання з боку земського начальника, оскільки відсутнє цивільне право для селян²²⁷.

Г. Євреїнов піддав критиці стану відокремленість селянства і повну залежність селянського суду від адміністративних властей. У такий спосіб, на його думку, нехтуються основні принципи Великої реформи. Він наполягав на необхідності унормування селянських правовідносин цивільним законодавством. Ним було запропоновано і створення виборного селянського суду на чолі з суддею, що має спеціальну юридичну освіту²²⁸.

Прикметно, що у вищих правлячих колах також скептично ставилися до проекту про волосний суд Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ. Цікавими щодо цього є міркування міністра юстиції М. Муравйова. За його словами, волосний суд не відповідав критеріям правильного суду: «Волосний суд несамотійна, залежна від усіх інстанція: від волосного старшини, волосного писаря, від земського начальника. Він не здатний виконувати покладені на нього функції»²²⁹.

Всупереч цим думкам лунали ідеї меншості. Зокрема, М. Хвостов наполягав на тому, що волосний суд, як і волость, мають залишатися становими, тобто селянськими. Таким же до цього питання було ставлення і О. Щербатова²³⁰.

Таким чином 19 членів Особливої наради висловилося за реорганізацію волосного суду. Вони становили більшість. Меншість – за збереження селянського волосного суду без будь-яких його змін. Єдине на що вони погоджувалися – на створення судових уставів, які б

ураховували особливості селянського життя та специфіку селянської правової свідомості.

Отже, підсумовуючи обговорення членами Особливої наради важливих соціально-економічних та суспільно-політичних складових селянського питання, констатуємо таке.

По-перше, її засідання відбувалися в атмосфері коректних, тією чи іншою мірою науковообґрунтованих дискусій між прихильниками консервативної аграрної політики та їхніми опонентами.

По-друге, рішення, що приймалися, ґрунтувалися на принципах поступовості та ненасиллі.

По-третє, прийняті по ключовим питанням соціально-економічного життя селян рішення засвідчували, що нарада обрала і дотримувалася чіткого курсу, спрямованого на модифікацію аграрного сектора економіки. Водночас ураховувалися інтереси якщо не всіх, то більшості сільгоспвиробників. Пріоритет стали віддавати розвитку особистої ініціативи селян, поступовій трансформації общинного землеволодіння в індивідуальне, становленню інституту селянської приватної власності на землю.

По-четверте, обговорення питань суспільно-політичного життя селян, рішення, що були прийняті, продемонстрували кардинальні зміни у ставленні держави до селян. Було визнаним за доцільне інтегрувати селянство у загальний соціальний організм Російської імперії, визнати його повноправним суб'єктом цивільно-правових відносин. Ставка робилася на стимулювання і розвиток селянського самоуправління, інтеграцію селянського мікрокосму до імперського макрокосму.

По-п'яте, упродовж кінця 1904 – початку 1905 рр. Особлива нарада виконувала функції справжнього центру з розробки основ нової аграрної політики. С. Вітте вдалося досягти поставлених ним цілей.

3.3 Закриття Особливої наради. Вплив її рішень на нову аграрну політику уряду

30 березня 1905 р., відповідно до указу імператора, Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості припинила свою діяльність. Рішення Миколи II шокувало не лише С. Вітте, а і Сенат, якому воно було оголошено. Всі матеріали, напрацьовані Особливою нарадою, передавалися у розпорядження Особливій нараді із заходів по зміцненню селянського землеволодіння на чолі з І. Горемикіним. Остання інституція оголошувалася правонаступником Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Завдання новоствореної інституції полягало у тому, щоб «запропонувати заходи, спрямовані на зміцнення селянського землеволодіння, а також напрацювати положення про надання селянам найкращих умов використання своїх угідь у зв'язку зі змінами господарських умов»²³¹. Прикметно, що указ про припинення діяльності наради було підписано у той самий день, коли три роки тому розпочалися селянські виступи у Костянтиноградському повіті Полтавської губернії.

С. Вітте отримана звістка дошкуляла з особливою гостротою. По-перше, три роки наполегливих зусиль виявилися марними, оскільки І. Горемикін і гадки не мав продовжувати на нових засадах розробляти аграрну політику С. Вітте це прекрасно розумів. По-друге, 30 березня 1902 р. і 30 березня 1905 р. тісно переплелися між собою у свідомості Сергія Юлійовича, у чомусь були для нього знаковими.

Насамперед цікавим є те, як ситуацію пояснював С. Вітте. На його думку, мало місце два основних фактори. Перший – напрям та характер роботи Особливої наради.

На переконання екс-голови наради, «думка про приватну власність селян була настільки новою, що напрямок діяльності Особливої наради викликав застереження, які тепер висловлюють окремі члени Державної Ради, чи не просуваємося ми у цьому питанні дуже швидко, хоча ми йшли, можна сказати зі швидкістю людського бігу, а потім – зі швидкістю кур'єрського поїзду. Однак звичайну людську швидкість назвали небезпечною, у результаті чого Особлива нарада припинила існування»²³².

Другий – особистісний. Про нього С. Вітте залишив інформацію у своїх спогадах. Зокрема, він записав, що під нараду «міну уповільненої дії» підвели І. Горемікін, кар'єрист О. Кривошеїн, Д. Трепов. Саме вони переконали імператора у тому, що Особлива нарада „ненадійна”, своєю діяльністю підриває основи російської державності»²³³.

О. Корелін також вважає, що фатальну роль у майбутньому Особливої наради відіграла записка Д. Трепова «Земельна політика та селянське питання». У ній містилася критика діяльності наради, а окремі положення були відтворені в наказі імператора про ліквідацію установи. «Селянське питання є центральним питанням російського життя, – писав Д. Трепов. – Із селянським питанням пов'язане наше майбутнє». Однак ці моменти не усвідомлювалися, на переконання Д. Трепова, членами Особливої наради. Замість того, щоб вирішувати актуальні питання економічного характеру С. Вітте та очолювана ним нарада більше переймалися правовими питаннями, тим, як поширити на селян цивільне законодавство, усунути його стану відокремленість. Д. Трепов доводив, що це було неправильним»²³⁴.

На думку М. Симонової, поява записки Д. Трепова була сигналом про те, що у внутрішній політиці

самодержавства окреслилися кардинальні зміни, зумовлені революцією 1905 р.²³⁵

Певну ясність у розуміння особистісного фактору у закритті Особливої наради вніс у своїх мемуарах В. Гурко²³⁶. Він звернув увагу на той факт, що І. Горемикін позбувся портфеля Міністра внутрішніх справ та імператорського благовоління через інтриги С. Вітте. Своєю посадою Д. Сипягін був зобов'язаний С. Вітте. Отримав її він після звільнення І. Горемикіна. Зрозуміло, що за такого розвитку подій І. Горемикін тільки і розраховував на реванш над С. Вітте за першого ліпшого випадку. Така нагода випала на початку ХХ ст. За підтримки Д. Трепова, з братом якого Іван Логгинович добре знався ще коли очолював Міністерство внутрішніх справ, І. Горемикін повертає собі втрачені колись позиції. Спочатку він, як ми писали про це вище, усуває конкурента розпущеної Особливої наради з питань сільськогосподарської промисловості, а у квітні 1906 р. замість С. Вітте очолює уряд.

Не менш важливою складовою, окрім особистої боротьби між С. Вітте та І. Горемикіном, було і ставлення Миколи II до голови Особливої наради. Відомо, що 28 лютого 1905 р. С. Вітте написав листа на ім'я імператора²³⁷. У ньому, обговорюючи поточні питання, Сергій Юлійович зробив спробу переконати царя у доцільності укладання мирної угоди з Японією, враховуючи загострення політичної ситуації у середині країни. Пропозиція була цілком умотивованою. С. Вітте мислив логічно і правильно, захищаючи інтереси імперії. Однак Микола II думав по-іншому. Поразки у війні з Японією заділи самолюбство імператора, позбавили здатності мислити прагматично. У плани царя входив

реванш над Японією, а не мирний договір. С. Вітте у черговий раз став опальним.

Отже, закриття Особливої наради не було об'єктивно умотивованим. Установа перебувала на етапі піднесення своєї діяльності. Залишався важливий період – систематизувати рішення у законопроект.

Припинення роботи Особливої наради не було конструктивним і з політичної точки зору. Адже Особлива нарада із заходів по зміцненню селянського землеволодіння на чолі з І. Горемикіним не була дієздатним органом. Більшість її членів складала меншість Особливої наради С. Вітте. Доходило навіть до курйозів. Так І. Горемикіну довелося роз'яснювати М. Хом'якову, майбутньому голові III Державної Думи Росії, що ні вихід із общини окремих членів, ні виокремлення селян на хутори, не лише не підривають основи общинного ладу, а сприяють його міцності, відіграючи роль «попереджувального клапану»²³⁸. Особлива нарада, очолювана І. Горемикіним, фактично похоронила справу напрацювання адекватної вимогам часу аграрної політики.

С. Вітте умів «тримати удар». Пройшовши тернистий шлях, набувши достатнього політичного досвіду, знаючись на традиціях двору, він розумів, що рано чи пізно, але імператор, урядовці змушені будуть повернутися до аграрного питання. Очікувати довелося недовго. У жовтні 1905 р. С. Вітте очолює Раду Міністрів Російської імперії. Крім того, на початку 1906 р. хвиля масових заворушень країною пішла на спад. Однак активна участь у революції селян у черговий раз змусила владу повернутися до розробки та запровадження нової аграрної політики.

Зазначимо, що участь селян у революційних подіях була масовою. За підрахунками В. Данилова, восени 1905 р. селянський рух охопив більше половини

Європейської Росії, практично усі регіони поміщицького землеволодіння. Упродовж 1905 р. було зафіксовано 3228 селянських виступи, у 1906 р. – 2600, у 1907 – 1337. За різними підрахунками дослідників, у 1905 – 1907 рр. у Європейській Росії було знищено від 3 до 4 тис. дворянських маєтків, тобто 7 – 10% від їхньої загальної чисельності. Найбільше їх було знищено у Саратовській, Самарській, Тамбовській, Курській, Київській та Чернігівській губерніях²³⁹.

Про масштабність участі селян у революції свідчать і такі дані. Так, тільки із 13,1 млн. селян українських губерній $\frac{1}{5}$ брала участь у революції²⁴⁰. Активність і спрямованість селянських виступів під час революції 1905 – 1907 рр. мала регіональну специфіку. Так, на Правобережжі переважала страйкова боротьба із гаслами збільшення зарплати, зменшення робочого дня. Селянський рух спрямовувався проти великого землеволодіння і орендарів. У ньому брали участь як незаможники, сільгоспробітники, так і заможні селяни²⁴¹. На Лівобережжі селяни виступали як проти поміщиків, так і проти заможних односельчан²⁴². Хоча, скажімо, на Полтавщині заможні селяни теж громили економію у с. Чевельчі²⁴³. Всі групи селянства брали участь в аграрному русі Півдня України. Про характер селянської боротьби дозволяють говорити дані, наведені М. Лещенком. Вони переконують у тому, що селянські виступи носили суто економічний характер. Так, із 6802 селянських виступів у 1905 – 1907 рр. в Україні лише 886 заворушень або 13% носили політичний характер, а 5098 або 72% – економічний характер²⁴⁴. Як справедливо зауважує Ю. Вовк, на соціальній активності селян позначилась його любов до землі. Біднота мріяла не про ліквідацію багатіїв, а про те, щоб самій стати такою²⁴⁵.

Користуючись нагодою (прем'єрство та потреба в новому аграрному курсі) С. Вітте бере активну участь у розробці нової аграрної політики. Ключова роль у цьому процесі належала уряду. 10 січня 1906 р. Прем'єр-міністром імператору було представлено звіт-довідку про роботу Ради Міністрів із напрацювання засад нової аграрної політики. У ньому було проаналізовано вплив Маніфесту від 3 листопада 1906 р., що стосувався викупних платежів селян за землю, на подальшу трансформацію аграрного законодавства Російської імперії. У зв'язку з цим він акцентував увагу на подальших кроках із модернізації аграрного сектору економіки. Насамперед, на думку Прем'єр-міністра, потрібно було надільні землі визнати власністю селян. По-друге, закріпити правила, за якими селяни могли виокремлювати свої наділи із общинного землекористування²⁴⁶. У такий спосіб С. Вітте перед Миколою II ставив питання про необхідність законодавчого оформлення в країні нового інституту – селянської приватної власності на землю. Свою позицію він обґрунтовував тим, що приватна власність селян на землю, закріплена за ними юридично, позитивно позначиться на їхній правосвідомості. Повага до своєї власності, вважав С. Вітте, викличе подібне ставлення і до чужої. Отже, ми бачимо, що, як і у попередніх випадках, Голова Ради Міністрів апелював до необхідності не лише економічних чи правових змін на селі, а і до трансформації свідомості селян. Цю ж ідею згодом проголосить і П. Столипін. У виступі від 6 березня 1907 р., говорячи про завдання головного управління землеустрою і землеробства у зв'язку із реформою, П.А. Столипін констатував: «..необхідно дати можливість здібному, працелюбному селянинові, тобто солі землі російській, звільнитися від тих тисків, від тих сучасних умов життя, в яких він тепер перебуває. Потрібно дати йому можливість

закріпити за собою плоди трудів своїх і передати їх у невідчужену власність»²⁴⁷.

Звіт-довідь, незважаючи на революційність змісту викладених у ньому ідей, отримав схвалення імператора. Йому імпонувала ідея С. Вітте законодавчо оформити інститут селянської приватної власності на землю. Позиція Миколи II стимулювала роботу Ради Міністрів з аграрного питання. Через два тижні після подання Прем'єром звіту-довіді самодержцю, 24 січня 1906 р., відбулося засідання уряду, на якому була конкретизована програма його дій у сфері модернізації селянського законодавства²⁴⁸. Члени уряду були свідомі того, що аграрна реформа, як і скасування кріпацтва у 1861 р., зумовить проведення в країні цілої низки реформаторських заходів, що будуть стосуватися судочинства, податкової справи, земств тощо²⁴⁹. У зв'язку з цим, вважали урядовці, доречним було б використовувати проекти, напрацьовані Особливою нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості упродовж 1902 – 1905 рр. Таким чином, думки, ідеї, проекти, напрацьовані упродовж 1902 – 1905 рр. Особливою нарадою, отримали подальший розвиток у роботі уряду в 1906 р.

5 березня 1906 р. Радою Міністрів було схвалено рішення створити Міжвідомчу комісію під головуванням О. Нікольського для напрацювання нею основних засад із реорганізації селянського законодавства. В історіографії зустрічається ще одна її назва – Особлива нарада під головуванням О. Нікольського. 10 березня відбулося перше її засідання. Окреслюючи загальний напрям та характер робіт у напрацюванні аграрного законодавства, комісія проголосила, що ці моменти чітко окреслені указом імператора від 12 грудня 1904 р. Тому основні його положення – орієнтир у діяльності усіх міністерств та відомств, нарад та комісій, що розробляють нове аграрне

законодавство²⁵⁰. Плануючи програму законодавчих робіт комісія однозначно визначилася, що вона стосується лише тих аспектів селянського питання, що пов'язані з існуючим законодавством про селян і діяльністю Селянського банку та Переселенського управління.

Її члени були свідомі того, що за усієї важливості цих заходів лише вони не зможуть кардинально поліпшити матеріальні статки селян. Для цього потрібно, щоб фінансово-економічна політика держави відповідала економічним інтересам та потребам селянства. Важливим у загальній системі урядових заходів, спрямованих на модернізацію аграрного сектора економіки та покращення добробуту селян, комісія вважала «промисловий напрям». Йшлося про те, щоб збільшити попит на селянську працю, забезпечити виробництво коштовніших результатів землеробства. Не меншого значення надавалося кредитній сфері. Необхідно було організувати доступний для селян кредит. Це б стимулювало розвиток освіти на селі, зміни на краще у побуті тощо. Члени комісії вважали: «Сукупність окреслених вище заходів разом із покращенням правового становища селян та із заходами щодо упорядкування та збільшення за потреби їхнього землекористування може забезпечити селянам справжній добробут і економічний успіх, усунути гостроту селянського малоземелля...»²⁵¹.

24 березня 1906 р. на розсуд уряду було представлено «Основні положення змін у законодавстві про селян». 15 квітня 1906 р. цей законопроект було визнано програмою дій уряду в аграрній сфері. Її зміст стосувався таких основних положень:

1) змінити юридичний статус надільного землеволодіння: сімейне право пропонувалося трансформувати в особисте, общинне – у надільне;

2) проведення землевпорядних робіт для поширення відрубного та хутірського господарювання, надання державою на це землемірної та грошової допомоги;

3) збільшення селянського землеволодіння за рахунок казенних, удільних та інших земель, куплених через Селянський банк;

4) грошова підтримка на державному рівні переселенського руху селян із центральних, густозаселених губерній на східні окраїни імперії, де щільність населення була значно меншою;

5) реформування системи селянського самоуправління: заміна губернських та повітових у селянських справах присутствій на всестанові установи;

6) усунення станової відокремленості селян;

7) реорганізація судової системи селянства на засадах рівності всіх станів перед судом, незалежності суду від адміністрації²⁵².

Контент-аналіз змісту рішень, прийнятих Особливою нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості, та програми уряду дає достатньо підстав стверджувати їхню ідейно-змістову схожість. Водночас ми не заперечуємо і наявності певної відмінності. Особливо виразно це простежується у питанні форм землекористування – одному із найболючіших для селян Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Як ішлося у попередньому підрозділі, члени Особливої наради, розглядаючи питання форм землеволодіння, альтернативних общинному, дійшли згоди про те, що селяни отримували три варіанти переходу до інших форм землеволодіння: за згодою більшості, за ініціативою меншості, за власної ініціативи. У програмі уряду пропонувалося радикальніше його вирішення. Зокрема, йшлося про те, що в общинах, у яких не відбувалося переділу упродовж визначеного терміну, наділи, що були

у користуванні селян, закріплювалися за ними у приватну власність. Проти цієї норми як надто радикальної виступили члени Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. У програмі уряду залишилися без змін умови закріплення за селянами земельних ділянок з общинного землеволодіння, напрацьовані членами Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Вони обмежувалися термінами переділів. У документі, зокрема, йшлося про таке: «Виокремлення землі, закріпленої у приватну власність окремих селян, здійснювати у випадку переділу – за будь-якої чисельності домовласників, а до переділу – лише за наявності визначеної законом кількості осіб, що виокремлюються, або у випадку добровільної угоди з общиною...»²⁵³.

Принципами діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості були поступовість та ненасилля у проведенні реформ. Схожою була і позиція уряду. Рада Міністрів не заперечувала проти рішучих дій у реформуванні аграрного сектора економіки, однак «усвідомлювала необхідність дотримання поступовості, щоб запобігти різким потрясінням селянського побуту...»²⁵⁴.

Значна кількість положень, розроблених упродовж 1902 – 1905 рр. Особливою нарадою, лягла в основу Столипінської аграрної реформи. Наведемо окремі з них. Так, П. Столипін, ще будучи Міністром внутрішніх справ, висловлювався за неприпустимість насильної руйнації тих форм землеволодіння, що склалися на селі. Свою позицію він обґрунтував тим, що «такі заходи не будуть схвалені селянством і викличуть протидію з їхнього боку, оскільки докорінні насильні зміни існуючого тепер ... селянського землеволодіння не відповідали б у багатьох випадках ні

регіональним особливостям, ні справжнім потребам населення»²⁵⁵.

Погляди П. Столипіна стосовно майбутнього общини не різнилися від ідей, висловлених Особливою нарадою. В одній із своїх промов, очолюючи вже уряд Російської імперії, він говорив: «Нехай власність ця буде спільна там, де община ще не віджила, нехай вона буде надвірна там, де община вже себе віджила, але нехай вона буде міцна, нехай буде спадкова»²⁵⁶. Тому складно беззастережно погодитися з тими дослідниками, які мету столипінських перетворень вбачають у руйнації общини (П. Зирянов²⁵⁷, І. Ковальченко²⁵⁸, Б. Лановик, З. Матисякевич, Р. Матейко²⁵⁹, А. Шатохін²⁶⁰).

Прем'єр мав на меті не руйнацію общини в ім'я порятунку поміщиків, а покращення селянського добробуту. Іншими словами, фактично, йшлося про задоволення економічних вимог селянства, висунутих в 1905 – 1907 рр. «Отже, найголовніше наше завдання – зміцнити низи. У них вся сила країни. Їх більше 100 мільйонів! Буде здоровим і міцним коріння держави, повірте – і слова Російського Уряду по-іншому зазвучать перед Європою і цілим світом...»²⁶¹.

Не можна однозначно погодитися з позицією О. Фурсенка в оцінці Столипінської аграрної реформи. Так, дослідник, з'ясовуючи проблему економічного розвитку Росії наприкінці XIX – на початку XX століть, побіжно розглядає і Столипінську аграрну реформу. Її оцінка автором – негативна: «Проект столипінської аграрної реформи був запозичений із трудів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, але „перекручений” після того, як він зазнав хірургічної операції і побував у поліцейських руках»²⁶². На нашу думку, так ставити питання – не досить коректно. Перспективнішим вважаємо підхід, за якого Столипінська

аграрна реформа – це результат цілеспрямованої діяльності Особливої наради, урядовців упродовж 1902 – 1905 рр. Безпосередній вплив, на яку справила участь селян Російської імперії у революції 1905 – 1907 рр.

Як і С. Вітте, члени Особливої наради, П. Столипін прекрасно розумів, що вирішення аграрного питання дозволить покращити матеріальні умови селянства. Він не сумнівався й у тому, що у цьому, крім селян, зацікавлені й інші верстви суспільства, в цілому держава. «Я думаю, що селяни не можуть не бажати розв'язання того питання, яке для них є найближчим, найболючішим. Я думаю, що і землевласники не можуть не бажати мати своїми сусідами людей спокійних та задоволених замість голодних та свавільних. Я думаю, що і всі російські люди, бажаючи заспокоєння своїй країні, бажать якнайшвидшого розв'язання того питання, яке, без сумніву, хоча б частково, живить смуту»²⁶³.

Спостерігаємо ідейно-змістову схожість між проектами Особливої наради та нововведеннями, започаткованими П. Столипіним, і у меті реформ. Як і його попередники, Голова Ради Міністрів планував «підняти нашу злиденну, нашу слабку, нашу виснажену землю, оскільки земля – запорука нашої сили у майбутньому, земля – це Росія»²⁶⁴. «У наш час держава у нас хвора. Найкволішою, найслабшою частиною, яка занепадає, яка згасає, є селянство. Йому необхідно допомогти... Мета уряду цілком конкретна: уряд бажає підняти селянське землеволодіння, він бажає бачити селянина багатим»²⁶⁵. П. Столипін у неодноразових своїх виступах перед членами Державної Думи окреслював і визначав головну мету уряду під час проведення реформ на селі. «В основі всіх тих урядових законопроектів, які міністерство вносить у Думу, лежить одна наскрізна думка, яку уряд буде проводити і в усій своїй наступній діяльності. Думка

ця створити ті матеріальні норми, в які повинні втілитися нові правовідносини, що є результатом реформ останнього часу. Перетворена за волею Монарха Батьківщина наша повинна стати правовою державою ...»²⁶⁶.

Окрім того, діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості дала поштовх до діяльності й інших комісій, які розглядали різні аспекти аграрної проблеми. Однією з таких була Особлива комісія Міністерства внутрішніх справ під головуванням П. Дурново. Її було створено за згодою імператора 17 грудня 1903 р. для перегляду паспортного статуту від 1894 р.

Поява Особливої комісії П. Дурново безпосередньо пов'язана з роботою Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. Справа у тому, що восени 1903 р., відгукуючись на вимоги місцевих комітетів створити належні умови для вільнішого пересування селян по країні, члени Особливої наради на порядок денний поставили питання напрацювання паспортного законодавства. Цій проблемі було приділено три засідання: 1, 8 та 22 листопада 1903 р. Її членами було визнано, що за скасування кругової поруки паспорти втратили своє податне значення. За нових умов за ними зберігається суто «поліцейська функція» – посвідчення особистості.

Результативність Особливої комісії П. Дурново була високою. Проектом, розробленим нею, вносилися суттєві зміни до діючого законодавства. За ним, не вимагався вид на проживання ні у місцевості перебування, ні під час переїзду. Паспорт ставав безстроковим. Він виконував одну єдину функцію – посвідчував особу. Щоправда, законодавчі ініціативи Особливої комісії П. Дурново не поширювалися на євреїв у межах осілости, іноземців та осіб, що перебували під наглядом поліції²⁶⁷.

Про те, що зміст проекту був занадто сміливим свідчить бюрократична волокита з його затвердженням. До весни 1905 р. він перебував на «розгляді» різноманітних уповноважених міністерств і відомств. Схвалений був лише у квітні 1905 р. Незважаючи на ретельну «інспекцію» законопроекту на політичну благонадійність Міністр внутрішніх справ О. Булігін у 1905 р. відклав його запровадження. На його думку, він докорінно змінював усталену практику паспортного контролю, а тому до 1906 р. потрібно було зачекати з його реалізацією²⁶⁸.

Отже, підсумовуючи вище викладене констатуємо, що закриття Особливої наради відбулося здебільшого під впливом суб'єктивних факторів, не відповідало ні економічній, ні політичній ситуації в країні. Її правонаступник – Особлива нарада на чолі з І. Горемікіним – не дав конструктивних результатів у справі напрацювання основ нової аграрної політики.

Ідеї, проекти, висловлені та розроблені членами Особливої наради справили помітний вплив на подальшу розробку та сам зміст нової аграрної політики уряду. Про це переконливо свідчить програма реформування аграрного сектора економіки віттевської Ради Міністрів від 15 квітня 1906 р. Незважаючи на відставку 16 квітня С. Вітте з посади Голови Ради Міністрів Російської імперії, проекти реформування сільського господарства країни, сформульовані Особливою нарадою, знайшли свій логічний розвиток у Столипінській аграрній реформі. Остання, увібравши в себе чимало від матеріалів Особливої наради, ставши результатом наполегливої праці багатьох державних та громадських діячів, була відповіддю російського самодержавства на аграрний виклик початку ХХ ст.

РОЗДІЛ 4 АГРАРНЕ ПИТАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ УРЯДУ С. ВІТТЕ (ЖОВТЕНЬ 1905 – КВІТЕНЬ 1906 РР.)

4.1 Проект «Основних положень для зміни законодавства про селян»

У жовтні 1905 р. С. Вітте стає Прем'єр-міністром Російської імперії. У записці на ім'я Миколи II від 9 жовтня 1905 р. він окреслює програму діяльності очолюваного ним кабінету. Будучи державником, граф викладає сутність заходів, які необхідно провести задля збереження російської державності за умов суспільно-політичних потрясінь, що переживала імперія у 1905 р. З-поміж основних він виокремлює вирішення селянського, робітничого і національного питань. Зважаючи на тему нашої роботи, вважаємо за доцільне предметно зупинитися на аграрній складовій віттевської програми реформ.

У записці Прем'єр чітко визначає ті соціальні страсти російського імперського соціуму, на які може опертися влада у бурхливий період революції. На його переконання, в умовах кризи «монархія повинна шукати опору у зрілих та врівноважених верствах суспільства». Для цього потрібно якомога швидше усунути земельний голод в окремих губерніях²⁶⁹. Отже, ліквідація земельного дефіциту, у розумінні С. Вітте, зможе стабілізувати суспільно-політичну ситуацію в країні, якщо не повністю припинити соціальну конфронтацію на селі, то, принаймні, суттєво її пом'якшити. На виконання цього завдання у записці пропонувалося розширити і активізувати діяльність Селянського банку з купівлі-продажу поміщицьких земель. Однак цим С. Вітте не обмежився. Він виступив за те, щоб дозволити виставити

на продаж Селянському банку частину казенних та надільних земель. Йшлося у ній і про те, щоб здійснити за плату часткове відчуження поміщицьких земель. Відчуженню підлягали насамперед ті поміщицькі землі, що здавалися поміщиками в оренду. Тобто, так званий надлишок. Тому продаж цієї категорії землі суттєво не погіршив би матеріальних статків поміщиків. Подібні думки лунали і у проєкті аграрної реформи П. Мігуліна, про що ми писали у попередніх розділах. У такий спосіб передбачалося збільшити земельний фонд банку з тим, щоб потім з цього фонду продавати землі селянам, які таким чином зможуть повністю або частково, залежно від власних фінансових потужностей, подолати земельний дефіцит. Такі операції зі збільшення земельного фонду С. Вітте виправдовував перед Миколою II тим, що у такий спосіб «збільшувалася загальна площа землеволодіння, заснована на особистій землеробській праці, що відповідало інтересам держави, і це мало різнилося від викупу землі, наприклад, для будівництва залізниці»²⁷⁰.

У радянській історіографії віттевський шлях подолання земельного голоду критикувався²⁷¹, цю ж традицію спостерігаємо і у роботах сучасних російських істориків²⁷². Позиція критиків зводиться до такого. У 1905 р., налякані революційними подіями, насамперед на селі, помісні дворяни стали активно спродувати Селянському банку землю, отримуючи у такий спосіб значні кошти. Було реалізовано 5 млн. десятин. Тому С. Вітте, представляючи інтереси цієї частини страти російського імперського соціуму, запропонував у записці від 9 жовтня 1905 р. профінансувати такі закупівлі Селянського банку.

На нашу думку, звинувачення С. Вітте у пропоміщицтві не повною мірою виправдані. По-перше, граф, як ми про це писали, державник, а не прихильник

якогось одного соціального стану. І основним його завданням у розбурханій революцією країні було не поглиблення і без того гострого протистояння, а примирення. Навряд чи суспільно-політичної рівноваги на фоні широкомасштабної селянської революції можна було б досягти шляхом протекції поміщикам, маєтки яких палали. А от створенням економічно сприятливих умов для усунення селянами власного мало- чи безземелля – так. По-друге, у такий спосіб, через купівлю-продаж землі, відбувалися фінансові вливання у сільське господарство. Адже поміщики, як і селяни, – не лише класові антагоністи, як вважалося радянськими істориками. Насамперед вони суб'єкти господарської діяльності. Антагонізм – похідне від цього явище. По-третє, збільшення грошової маси на селі відіграло роль катализатора капіталізації сільського господарства, сприяло збільшенню купівельної спроможності селян, тобто розширювало внутрішній ринок для реалізації продукції російської промисловості. Беручи до уваги, що зовнішні ринки для промтоварів імперії були закриті або напіввідкриті, розширення внутрішнього ринку шляхом підвищення купівельної спроможності 80% тогочасного населення країни відкривало прекрасні перспективи вітчизняній промисловості, фінансово-банківській системі. По-четверте, чи реально було за умов суспільно-політичного катаклізму 1905 р. вирішити у повному обсязі аграрне питання. Напевне, що ні. С. Вітте був свідомий цього. Наділення селян землею, – зауважував граф, – акт безмежної складності, що не передбачає поспіху, він вимагає багатьох років навіть за геніальності творців і виконавців²⁷³.

Зважаючи на викладені вище міркування, вважаємо, що пропозиції державного протекціонізму Селянському

банку, надання дозволу на продаж казенної, державної та поміщицької земель, відображені у записці від 9 жовтня 1905 р., – цілком слухні та обгрунтовані. Зрозуміло, що ми їх не ідеалізуємо, розуміючи, що це лише кроки, а не система кроків на шляху вирішення аграрного питання в Російській імперії на початку ХХ ст.

Викладену програму С. Вітте пропонував опублікувати як наказ. Микола II висловився за те, щоб викласти ці положення у Маніфесті. Однак у Маніфесті 17 жовтня 1905 р. думки Прем'єра звучали дуже лаконічно: «Економічна політика уряду має спрямовуватися на добробут широких народних мас»²⁷⁴.

Водночас позитив полягав у тому, що законодавчими актами було зреалізовано основні положення записки від 9 жовтня 1905 р. Зокрема, Маніфестом від 3 листопада 1905 р.²⁷⁵ з 1 січня 1906 р. зменшувалися на 50%, а з 1 січня 1907 р. припинялися викупні платежі селян за землю. Цей крок мав значні наслідки як економічного, так і політичного та правового характеру. Стосовно економічного, по-перше, держава відмовилася від серйозних бюджетних надходжень. По-друге, у селян вивільнилися кошти для придбання додаткових наділів, оскільки вони заощадили 1 млн. 642 тис. руб. Держава від цієї операції, за підрахунками І. Озерова, втратила 386 млн. руб²⁷⁶. Також селяни отримали пільги в оподаткуванні, які поширювалися на селян, однак не на інших власників земель. По-третє, оподаткування більше не залежало від становості. Щодо політичного. Це була своєрідна фінансова жертва держави задля вирішення аграрного питання, що мала сприяти налагодженню політичної стабільності в країні. З приводу правового. У такий спосіб відкривалися широкі можливості прирівняти общинні наділи до приватної власності. Таким чином усувалася

основна перешкода для виходу селян із общини, інтенсивної капіталізації сільського господарства. Відтепер селяни, що виходили із общини, апелюючи до статей 12 і 106 положення про викуп 1861 р., могли закріплювати за собою в індивідуальну власність свої наділи. Отже, створювалося правове підґрунтя для трансформації общинного землеволодіння в індивідуальне, а згодом – у приватне.

Також, відповідно до Указу від 3 листопада 1905 р.²⁷⁷, значно розширювалися повноваження Селянського банку у справі землезабезпечення та землеоблаштування селян. Насамперед йому надавалося право на придбання поміщицької землі у необмеженій кількості з тим, щоб потім ці землі могли викупити селяни. З дозволу Міністра фінансів та Головноуправляючого землеоблаштуванням та землеробством Селянський банк міг видавати позики селянам, що купували землю, у розмірі повної вартості купованої ділянки. Для реалізації цього положення держава збільшувала капітал Селянського банку та полегшувала для селян умови придбання землі.

Наприкінці 1905 р. очолюваний С. Вітте уряд розробляє проект «Основних положень для зміни законодавства про селян». Ним передбачалося упорядкувати селянське надільне землеволодіння та землекористування у складі общини спеціальними правилами. Останні мали ґрунтуватися на таких засадах:

- 1) володіння, користування, розпорядження надільними селянськими землями, а також рухомим майном мало відбуватися на засадах не сімейної, а індивідуальної селянської власності. Отже, ми спостерігаємо у цьому пункті становлення інституту індивідуальної селянської власності, а також закріплення майнових прав селян за інститутом їх індивідуальної

власності. У такий спосіб реалізовувалася віттевська ідея становлення правової «персони» селянина;

2) у тих общинах, де упродовж визначеного законом терміну не відбувалося земельних переділів, наділи, що перебували у користуванні селян, закріплювалися за ними в індивідуальну власність. Зрозуміло, що мова йшла про добровільний характер такого закріплення, примус виключався. За бажанням селянин міг і надалі користуватися надільними землями, перебуваючи в общині;

3) у тих общинах, де земельні переділи були систематичними та регулярними, селянам надавалося право виходу з общини із закріпленням у їхню індивідуальну власність земель, що перебували в їхньому общинному землекористуванні за результатами останнього переділу;

4) селяни, за якими земля закріплювалася в індивідуальну власність, могли продавати її без обмежень представникам будь-якого стану;

5) законом мала бути закріплена максимальна норма землі, що може зосереджуватися в одних руках;

6) заборонялося селянам закладати землю²⁷⁸. Така пересторога, на нашу думку, мала на меті більшою мірою захистити селян від несподіванок капіталізації села, ніж обмежити інститут індивідуальної селянської власності на землю, як про це пише С. Беспалов²⁷⁹. Такий прийом у сучасній юриспруденції називається позитивною дискримінацією.

У цьому контексті науково важливим видається розкриття розуміння С. Вітте «індивідуальної селянської власності», спільного та відмінного між нею та общинною і сімейною земельною власністю, приватною власністю тощо. Для прем'єра індивідуальна селянська власність не

була тотожна приватній селянській власності у сенсі загального цивільного права, різнилася вона і від общинної. Він зауважував, що в його плани не входить остаточна ліквідація общини для становлення інституту селянської приватної власності. Граф передбачав, модифікуючи общинне землеволодіння, створити на селі «таких індивідуальних селянських власників, котрі невідомі в інших цивілізованих країнах ні історично, ні в теорії цивільного права». Фактично мова йшла про своєрідну суміш, а не чисту власність, власність саму по собі, якою вона є. Планувалося утворити не приватну селянську власність, а напівприватну – індивідуальну. Така напівприватна власність містила у собі обмеження, що кардинально різнили б її від власності західного зразка²⁸⁰. Водночас вона надавала б селянам можливість реалізовувати індивідуально господарську ініціативу, позбавляючи їх від надмірної опіки з боку общини. Земля за такої власності, хоча і не перетворювалася на повноцінний об'єкт господарсько-економічних відносин, оскільки її не можна було заставляти, але її можна було продавати, обмінювати тощо. Це значно розширювало економічні можливості селян. Він зараховував себе до прихильників індивідуальної власності. В одній із промов на засіданні Державної Думи С. Вігте чітко і зрозуміло заявив: «Я є прихильник користі для державних інтересів індивідуальної селянської власності. Я переконаний, що зі становленням індивідуальної селянської власності, наша вітчизна стала б сильнішою не лише економічно, а і у воєнному та культурному відношеннях»²⁸¹.

Сімейна власність вважалася різновидом колективного (общинного) правоволодіння сімейного союзу. Вона поширювалася на нерухоме майно селянської родини. У юридичну практику Російської імперії поняття

«сімейна власність» було запроваджено Великою реформою 1861 р.²⁸². Саме тоді законодавець зробив спробу, паралельно з общинною власністю, визначити статус селянського сімейного союзу. Останній розглядався у господарсько-правовій та адміністративно-фіскальній площинах. Основним у визначенні поняття «сімейна власність» було питання стосовно того, кому належить право на землю: домогосподарю чи родині загалом, як цілісному інституту. У зв'язку з цим порушувалася інша проблема. Мова йшла про те, що представляє собою сім'я як колективна інституція: союз самостійних власників чи юридична особа, що володіє незалежними правомочностями стосовно членів родини. Сенат як головний судово-адміністративний орган Російської імперії не мав щодо цієї проблеми однозначної позиції. З одного боку, зауважувалося, що сім'я – особливий господарсько-юридичний союз, що не є юридичною особою, але і не надає окремим членам родини окремішніх прав володіння і розпорядження спільним майном. З іншого боку, домогосподар – лише розпорядник майном, а також представник інтересів двору перед третіми особами. Вважалося: «Не лише при общинному, а і при подвірному володінні присадибний та польовий наділи – не індивідуальна власність домогосподаря, на якого ділянка записана в актах, а спільна власність всього селянського двору або родини»²⁸³.

Незважаючи на невизначеність законодавця, сімейна власність обмежувала селянську ініціативу. Фактично земля була «мертвим капіталом». Без згоди членів родини домогосподар не міг використовувати землю як повноцінний об'єкт господарсько-економічної діяльності. Йому заборонялося її продати, заставити тощо. На практиці сімейний союз відіграв роль колективної опіки,

своєрідної малої общини, що стримувало індивідуальну ініціативу селян. Сімейна власність на землю не дозволяла селянам інтенсифікувати своє господарство. Вона пригнічувала, а не стимулювала селянську економічну ініціативу, мотивацію до покращення агрокультури тощо. Окрім того сімейна власність, подібно до общини, зумовлювала правові конфлікти, які складно було вирішувати, між членами родини. Вона була і джерелом різноманітних зловживань. Загалом існування сімейної власності призводило до розхитування селянських родин, сімейних перерозподілів землі. Тому С. Вітте пропонував забути про патріархальне минуле, наділивши селян правами, якими користуються інші цивілізовані народи²⁸⁴.

Зіставляючи можливості общинної (сімейної) та індивідуальної селянської земельної власності, перевагу С. Вітте надавав останній, незважаючи на те, що вона не була приватною власністю у повному розумінні цього значення, представляла собою «суміш», невідому західному світу. Протегуючи індивідуальній селянській власності, граф був свідомий того, що трансформацію общинної земельної власності в індивідуальну селянську земельну власність необхідно здійснювати планомірно та систематично. Мало просто декларативно наділити селян правом володіння, потрібно розробити або оновити існуюче законодавство про селян. Насамперед варто надати селянству громадянство: «тобто таке цивільне і земельне законодавство, котре чітко закріплювало за ними їх цивільні права, особливо право власності; якби кодекс законів ґрунтувався на звичаях, то доречно точно визначити законодавчі межі цих звичаїв»²⁸⁵.

Узагальнюючи, констатуємо, що зміст проекту «Основних положень для зміни законодавства про селян» носив соціально орієнтований, компромісний характер. З

одного боку, бажаючи вийти з общини отримували юридично закріплене право на такий вихід, зберігаючи в індивідуальній власності землі, якими до цього користувалися. З іншого, хто не мав бажання виходити з общини, той у ній залишався без будь-яких негативних наслідків чи переслідувань з боку держави. Також на селі запроваджувався інститут індивідуальної селянської власності, що вигідно різнився від общинного землеволодіння. Селяни не могли заставляти землю, але отримували її в індивідуальну власність, що значно розширювало їхні господарсько-економічні можливості.

4.2 Заходи віттевського кабінету з модернізації сільського господарства

У січні 1906 р. відбувся з'їзд предводителів дворянства за участю Миколи II, членів уряду, членів Державної ради, генерал-губернаторів, інших високопосадовців. На ньому, як не дивно для такого зібрання, було прийнято заяву ліберального характеру, адресовану кабінету С. Вітте. У ній, зокрема, наголошувалося на негайному запровадженні заходів, спрямованих на покращення добробуту селянства²⁸⁶. Як зауважує С. Сидельников, було окреслено програму, основними напрямками якої стали такі положення:

- 1) дозвіл селянам без перешкод виходити з общини, закріплюючи у їхню індивідуальну власність надільну общинну землю;
- 2) додаткове наділення селян землею за рахунок казенних земель і тих, що купувала для цього держава;
- 3) придбання селянами поміщицьких земель через Селянський банк або безпосередньо у поміщиків;
- 4) організація переселення²⁸⁷.

Зіставлення урядових пропозицій кінця 1905 р. і заяви на адресу уряду від з'їзду предводителів дворянства засвідчує їхню ідейно-змістову схожість. В обох документах йшлося про усунення обмежень на шляху інтенсивної капіталізації села. Також мова велася про поліпшення правового статусу селян. Для усунення земельного голоду, окрім операцій купівлі-продажу, пропонувалося переселення. За його рахунок передбачалося зменшити щільність населення у густозаселених губерніях Російської імперії, у такий спосіб збільшивши кількість десятин землі у господарстві, а також освоювати цілинні землі у малозаселених губерніях азійської частини країни.

6 січня 1906 р. на засіданні Ради Міністрів обговорювалися принципи та основні положення аграрної реформи. Результати були відображені у доповіді С. Вітте Миколі II 10 січня 1906 р. У ній представлено розуміння віттевським кабінетом сутності аграрної реформи, зазначено конкретні кроки з її виконання. Безпосередньо у доповіді Прем'єр-міністр наголосив на доцільності таких заходів:

- 1) посилення правопорядку на селі;
- 2) заспокоєння селянства перед початком реформування;
- 3) відчуження за винагороду поміщицьких земель: «Видається цілком доцільним для поміщиків поділитися частиною землі, як це було під час реформи 1861 року, ніж позбутися всього»;
- 4) відновлення роботи Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості;
- 5) визнання надільних общинних земель власністю селян;

б) чітке визначення порядку виходу селян із общини у зв'язку з виокремленням окремих наділів із общинного землекористування.

Спеціально для імператора наголошувалося, що вирішення усіх цих питань сприятливо впливатиме на селянську правосвідомість, утверджуючи у селян «здорові погляди» на чуже право власності²⁸⁸. Микола II погодився з таким рішенням уряду. Це був один із небагатьох випадків схвалення царем пропозицій С. Вітте. Ми вважаємо, що причина компліментарності самодержця полягає у тому, що в основу урядових рішень були покладені ухвали з'їзду предводителів дворянства. Відмовити означало піти усупереч основі тогочасної російської державності – помісному дворянству. Тобто, втратити не лише трон, а і Росію як державу. Адже ні селянство, ні інтелігенція, ні робітники, розбурхані революцією, не могли бути фундаментом Російської імперії у той час.

Зауважимо, що думки С. Вітте стосовно примусового відчуження поміщицької землі за плату відповідали й інтересам селянства. Вони, як це підтверджено дослідженнями сучасних українських та російських істориків²⁸⁹, корелювалися із селянськими вимогами, відображеними у селянських приговорах. Так, проведений О. Буховцем аналіз 200 селянських приговорів 1905 – 1907 рр. засвідчує, що у 52 із них містилася вимога відчуження поміщицьких та інших земель²⁹⁰.

24 січня 1906 р. відбулося чергове засідання уряду, на якому було розглянуто і схвалено комплексну програму змін імперського законодавства про селян. Члени уряду були одностайні у тому, що упродовж короткого проміжку часу якісно покращити добробут 80% населення країни – завдання надзвичайно складне, фактично нереальне. Свою

позицію урядовці обґрунтовували тим, що покращення добробуту селян – процес довготривалий. Його реалізація передбачає запровадження комплексу заходів. Вони повинні стосуватися не лише питань землекористування/землеволодіння, інтенсифікації сільського господарства як галузі економіки загалом, а й інших моментів, зокрема, правових, соціальних, культурних тощо. Ми погоджуємося з думкою членів віттевського кабінету у тому, що «з вирішенням селянського питання безпосередньо пов'язаний ряд невідкладних реформ»²⁹¹. Які ж реформи передбачалося провести паралельно? З-поміж найважливіших урядовці називали такі: реформа місцевого управління, податкова реформа, судова реформа, усунення станової окремішності селян, ліквідація інституту земського начальника.

Отже, вони аграрне або селянське питання розуміли широко, як питання про форми власності на землю, типи сільськогосподарських підприємств, закони розвитку сільського господарства, соціального та правового статусу селянства тощо. Контент-аналіз зазначених вище положень, віттевських ідей переконує у тому, що на початку ХХ ст. урядові кола імперії були чітко упевненні у необхідності проведення у країні широкомасштабних трансформацій зразка 1860-х – 1870-х рр. Розвиток подій з усією очевидністю довів життєздатність ідей С. Вітте, членів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. Водночас життя винесло вердикт і пропозиціям Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, довівши їхню непридатність, неадекватність тим соціально-економічним та суспільно-політичним викликам, на які потрібно було реагувати, щоб вижити Російській імперії на початку ХХ ст.

Заходи віттевського кабінету з модернізації сільського господарства стосувалися не лише правових та соціальних змін у статусі селянства. Були розроблені конкретні кроки, спрямовані на створення сприятливих умов для купівлі-продажу землі, реорганізації поземельних відносин. Так, 10, 17, 24 лютого 1906 р. на засіданнях уряду було розглянуто і схвалено проект указу «Про створення Комітету із землеоблаштування та землеоблаштувальних комісій». 4 березня 1906 р. вийшов указ «Про заснування губернських та повітових землеоблаштувальних комісій та Комітету із землеоблаштування». Його зміст відтворював положення проекту, розглянутого урядом у лютому 1906 р.²⁹² В указі йшлося про те, що його поява умотивована турботою імператора про селянство, зокрема, наданням підтримки Селянському банку для проведення операцій купівлі-продажу землі задля усунення селянського мало- та безземелля. Саме з цією метою утворюються Головне управління землеоблаштування і землеробства, Комітет із землеоблаштування та особливі губернські та повітові землеоблаштувальні комісії. Перед цими інституціями указом визначалося досягнення двоєдиної мети: полегшення для селян процедури купівлі землі, а також правове усунення недоліків у системі землеволодіння / землекористування, що склалася на селі. До складу вищезазначених установ залучалися державні службовці, громадські діячі, представники селян. Спільними зусиллями працівників губернських та повітових землеоблаштувальних комісій, Комітету із землеоблаштування планувалося «полегшити насущні потреби сільського населення, при неухильному дотриманні законних прав приватних власників»²⁹³.

Документом визначалися й основні засади діяльності губернських та повітових землеоблаштувальних комісій,

Комітету із землеоблаштування, склад членів, функції та повноваження тощо. Зокрема, йшлося про таке:

1. про склад повітових землеоблаштувальних комісій. До роботи у них залучалися: повітовий предводитель дворянства – Голова комісії, Голова повітової земської управи – заступник Голови повітової землеоблаштувальної комісії, представник Головного управління землеоблаштування і землеробства, повітовий член окружного суду або Голова з'їзду мирових суддів, член удільного відомства повіту, де є удільні землі, податковий інспектор або земський начальник, або інша посадова особа повіту, три делегати повітового земського зібрання, три селянина-власники – делегати від сходів повіту;

2. про склад губернських землеоблаштувальних комісій. До роботи у них залучалися: губернатор – Голова, губернський предводитель дворянства – заступник голови, Голови губернської земської управи, представник Головного управління землеоблаштування і землеробства, управляючий казенною палатою, управляючі місцевими відділеннями Селянського та Дворянського банків або їхні заступники, член окружного суду губернського міста за призначенням суду, один із членів губернського присутствія або губернського по селянським справам присутствія, Управляючий удільною округою або його заступник у губернії, де є удільне майно, шести делегатів від губернського земського зібрання, урахувуючи трьох селян-власників землі;

3. про склад губернських та повітових землеоблаштувальних комісій у тих губерніях, де мало місце управління земським господарством. У таких губерніях члени губернських і повітових землеоблаштувальних комісій, що обираються губернськими і повітовими земськими зібраннями, замінюються членами, обраними із місцевих

землевласників і селян губернськими і повітовими комітетами у справах земського господарства. У губерніях, де відсутнє управління земським господарством, зазначені члени запрошуються Головою комісії;

4. щодо обов'язків повітових землеоблаштувальних комісій. Вони повинні були з'ясувати стан справ у повіті із селянським землезабезпеченням, допомагати повітовому відділенню Селянського банку у проведенні операцій купівлі-продажу землі у повіті. Зокрема, вони мали виконувати такі функції: обговорювати доцільність/недоцільність придбання банком поміщицьких маєтків, виставлених на продаж; визначати порядок ліквідації таких маєтків; визначати ступінь потреби селян у землі, що продається; з'ясувати справжню її вартість; посередницька роль в операціях купівлі-продажу між селянами і поміщиками, між селянами і банком. Насамперед надання допомоги селянам в оформленні банківської та іншої документації;

5. стосовно обов'язків губернських землеоблаштувальних комісій. Вони повинні об'єднувати зусилля повітових землеоблаштувальних комісій, спрямовувати і контролювати їхню діяльність, вирішувати конфліктні ситуації та непорозуміння;

6. про Комітет із землеоблаштування. Він повинен був координувати діяльність губернських та повітових землеоблаштувальних комісій. До його складу входили: Голова – очільник Головного управління землеоблаштування і землеробства, заступники голів Головного управління землеоблаштування і землеробства, Державного, Дворянського та Селянського банків, представники Міністерства імператорського двору і уділів, Міністерства фінансів, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції, Головного управління земле-

облаштування і землеробства, Головного управління державного контролю;

7. стосовно функцій, повноважень Комітету із землеоблаштування. Він повинен був: налагодити роботу повітових землеоблаштувальних комісій у тих регіонах губернії, де можливим було розширення діяльності Селянського банку з купівлі-продажу землі; zorganizувати роботу губернських землеоблаштувальних комісій; окрім зазначених у документі, Комітет мав право додатково зобов'язувати та уповноважувати землеоблаштувальні комісії у сприянні діяльності Селянського банку таким: визначити потребу регіону у державній підтримці переселенню як у межах губернії, так і поза ними, брати у цьому безпосередню участь; брати участь у справі налагодження оренди селянами казенних земель; сприяння общинам у покращенні умов землекористування і землеволодіння, удосконалення господарювання на надільних землях; посередництво між селянами та поміщиками у безконфліктному розмежуванні черезсмузжя, користуванні сервітутами;

8. щодо фінансування комісій із землеоблаштування. Міністерство фінансів повинно було за зверненням Головноуправляючого Головного управління землеоблаштування і землеробства у повному обсязі профінансувати діяльність усіх зазначених вище інституцій, урахувавши заробітну плату службовцям, витрати на придбання необхідної техніки, надання фінансової допомоги населенню під час землеоблаштування²⁹⁴.

Аналіз змісту указу від 4 березня 1906 р. засвідчує, що уряд, очолюваний С. Вітте, став на шлях соціального порозуміння та неконфронтаційності у вирішенні аграрного питання. Участь у роботі Комітету із

землеоблаштування та особливих губернських та повітових землеоблаштувальних комісій не лише чиновників, а і представників земств, селянських делегатів у цьому переконує. Наділення вищезазначених інституцій широкими повноваженнями підтверджує справжні наміри уряду не декларативно, а реально розрубати «гордіїв вузол», яким на початку ХХ ст. стало аграрне питання. Правоту нашого судження доводить і те, що влада надала належну фінансову допомогу діяльності Комітету із землеоблаштування та особливим губернським та повітовим землеоблаштувальним комісіям. Звертає на себе увагу і те, що створення цих установ відбулося без звичної для російської бюрократії тяганини, оперативно. Правильність змісту документу доводять і новітні дослідники аграрної історії, говорячи про те, що рефреном селянських звернень до уряду були заклики найшвидшого вирішення аграрного питання шляхом відчуження за плату поміщицького землеволодіння²⁹⁵. Про життєздатність і реалістичність положень указу від 4 березня 1906 р. свідчить і те, що вони лягли в основу столипінського указу від 29 травня 1911 р.

5 березня 1906 р. Рада Міністрів прийняла меморію «Про необхідність швидкої розробки урядової програми законодавчої діяльності Державної Думи». З-поміж інших напрямів діяльності законодавчого органу Російської імперії, у ній йшлося про заходи з підготовки аграрної реформи у країні. На першому ж засіданні російського парламенту передбачалося розглянути селянське питання, зважаючи на нагальну потребу його вирішення. Особлива увага зверталася на те, що завдання уряду вважатиметься виконаним у випадку, якщо він подасть на розгляд Державної Думи загальний проект аграрної реформи. Саме робота над ним – перспективний зміст діяльності парламенту²⁹⁶.

На черговому засіданні уряду, 15 квітня 1906 р., відбулося схвалення програми аграрної реформи у Російській імперії. Це був комплекс урядових дій, що стосувався соціально-економічних, суспільно-політичних, правових аспектів життєдіяльності селянства, функціонування сільського господарства як галузі промисловості. Основний її зміст полягав у такому.

По-перше, відповідно до урядової програми, змін зазнавав юридичний статус надільного землеволодіння. Сімейне право мало поступитися індивідуальному, общинне – надільному.

По-друге, основний акцент державних органів під час землевпорядних робіт робився на запровадженні відрубів та хуторів. Держава повною мірою фінансувала землеоблаштування.

По-третє, оголошувався державний протекціонізм збільшенню селянського землеволодіння та землекористування за рахунок операцій купівлі-продажу Селянським банком вільних казенних, удільних, поміщицьких земель. Державні органи (губернські та повітові землеоблаштувальні комісії) зобов'язувалися надавати всляку підтримку селянам під час реалізації таких операцій, вирішення формальних аспектів справи.

По-четверте, коштом бюджету у країні розпочиналося переселення селян із щільно заселених губерній Російської імперії у малозаселені східні регіони.

По-п'яте, кардинально змінювалася система місцевого управління. Насамперед припиняли існування такі рудименти минулого, як інститути земського начальника та губернські й повітові у селянських справах присутствія. Їх замінювали волосні та сільські позастанові установи.

По-шосте, скасовувалася правова окремішність селян. Запроваджувалася судова система, заснована на принципах рівності усіх станів перед судом, незалежності суду від адміністрації, доступність суду²⁹⁷.

Новий аграрний курс віттевського кабінету відображений і у проекті декларації з селянського питання, схваленої Миколою II. Її автори обґрунтували доцільність запровадження модернізації сільського господарства. Зокрема, вони зауважували: «Сила Російської державності ґрунтується на силі землеробського населення... Від того чи іншого вирішення селянського питання значною мірою залежатиме майбутнє Росії, її статус з-поміж інших країн, її світова роль в історії».

Мова йшла і про те, що правове підґрунтя аграрної реформи, запропонованої кабінетом С. Вітте, було закладене Маніфестом 17 жовтня 1905 р., яким започатковано «докорінну перебудову державного ладу». Адже документом населенню країни надавалися політичні права. Тому логічно, що трансформація, хоча б і часткова, надбудови зумовила реорганізацію базису, зокрема, аграрну його складову.

Основними напрямками аграрної реформи у декларації проголошувалися такі:

1. інтеграція селян із іншими станами імперії у цивільних правовідносинах, управлінні та суді;
2. державна турбота про економічні та земельні потреби селянства;
3. сприяння мало- та безземельним селянам у придбанні додаткових угідь;
4. фінансування та контроль за діяльністю землеоблаштувальних комісій;
5. налагодження селянського переселення²⁹⁸.

Аграрна програма віттевського кабінету, як і постать С. Вітте, неоднозначно була сприйнята сучасниками. Для двору і правих кіл вона була занадто революційною, для лібералів – консервативною. У своїх спогадах Сергій Юлійович відверто зізнався: «Я нікому не догодив – ні правим, ні лівим, ні друзям, ні ворогам, ні тому, ким був висунутий до влади». Ліві, зокрема В. Ленін, називали його «міністром-клоуном», «великим акробатом». Праві – «вискочкою», «маріонеткою іудо-масонів». Центристи – «кабанчиком». Правляча династія відмовила у підтримці. Натомість О. Бісмарк, Т. Рузвельт позитивно відгукувалися про С. Вітте. Німецький канцлер писав: «За останнє десятиріччя я вперше зустрів людину, яка має силу характеру, волю і знає те, до чого прагне». Т. Рузвельт залишив такий штрих до портрету Сергія Юлійовича: «Якби Вітте прожив в Америці три роки, то через три з половиною його б обрали президентом». На запитання: «Кого Ви вважаєте значним державним діячем Росії до 1917 року?» О. Керенський без вагань відповів: «Графа Вітте»²⁹⁹. Варто погодитися з думкою О. Гордєєвої у тому, що «одні акцентують увагу на його адміністративних талантах, згадують його заслуги в області державних фінансів, зовнішньої політики, інші говорять про різкість, честолюбність, лицемірність цієї людини. Сучасники склали чисельні епіграми на його адресу... Однак не можна не визнати основного – Вітте був потрібний країні у складні часи. Це була людина дивного складу розуму, яка принесла велику користь своїй державі...»³⁰⁰.

Такі ж неоднозначні її оцінки спостерігаємо і в історіографії. Наприклад, радянські історики-аграрники, ґрунтуючись на політичній упередженості в оцінках Прем'єр-міністра Російської імперії, вбачають в аграрних ініціативах С. Вітте запізнілі та утопічні спроби

самодержавства перевести розвиток сільського господарства країни на буржуазно-капіталістичний шлях розвитку. Сучасні дослідники обґрунтовують положення про те, що реформаторські ініціативи графа – передумова Столипінської аграрної реформи, без якої остання не могла відбутися тощо.

На нашу думку, заплановані інновації були системними і масштабними, цілісними. Вони стосувалися найважливіших сфер селянського буття: соціально-економічної, правової. Аграрна програма уряду С. Вітте, передбачала безпосереднє покращення майнових статків та правового статусу селянства, опосередковано стимулювала і культурно-побутову, і агрокультурну сфери. Оскільки без поліпшення добробуту селян не могло бути і мови про підвищення їх загального освітньо-культурного рівня.

Програма аграрних інновацій С. Вітте передбачала не лише розвиток сільського господарства як галузі економіки. Вона мала на меті й усунення диспропорцій у віттевській економічній моделі. Тобто, модернізація аграрного сектора безпосередньо впливала на загальноімперські тенденції економічного розвитку. Відповідно вона позначалася і на міцності позицій країни у тогочасних геополітичних іграх між розвинутими державами.

Зважаючи на викладені вище міркування, ми переконані у тому, що запровадження аграрної програми уряду С. Вітте було на часі. Проблема полягала у тому, що, незважаючи на всі позитиви віттевської програми аграрної реформи, він її реалізувати не зміг. 16 квітня 1906 р. С. Вітте припинив виконувати обов'язки Прем'єр-міністра Російської імперії.

ВИСНОВКИ

Аграрне питання у політичній діяльності С. Вітте – актуальна для вивчення наукова проблема. По-перше, вона стосується значно ширшої тематичної ніші – аграрної історії початку ХХ ст. По-друге, перебуває у площині новітнього напрямку в історіографії – селянознавства. По-третє, зміст, характер та спрямованість аграрних ініціатив С. Вітте багато у чому детермінували перебіг соціально-економічної та суспільно-політичної історії Російської імперії початку ХХ ст. По-четверте, її вивчення дозволить не лише доповнити та розширити сучасні знання з аграрної історії Російської імперії початку ХХ ст., а і значною мірою пом'якшити, якщо не неможливити, негативні наслідки від аграрних трансформацій, що мають місце у сучасних Східноєвропейських країнах. Зважаючи на таке суспільно-політичне, наукове та практичне значення порушеної у дослідженні теми, її вивчення є актуальним.

У 1890-х рр. С. Вітте позиціонував себе прихильником слов'янофільства, державної політики протекціонізму над селянами, був під ідейним впливом особистості Р. Фадєєва, Олександра III. Перебуваючи у загальноінтелектуальному полі тогочасного російського імперського політикуму, він відстоював погляд на общину як на міцний фундамент соціально-економічного та суспільно-політичного поступу Російської імперії. Станову окремішність селянства вважав природним явищем, як і общину – природною, історично зумовленою формою буття російського селянства. Зазіхання на ліквідацію общини розцінював як замах на державну модель Російської імперії.

Під впливом загальноекономічних тенденцій світового та імперського розвитку, зважаючи на

особистісні характеристики, вплив оточення, суспільно-політичної активності селянства тощо від 1897 р. спостерігаємо нове розуміння С. Вітте сутності аграрного питання та шляхів його вирішення у Російській імперії. У 1898 р. від теоретичного переосмислення общини Міністр фінансів переходить до конкретних кроків із реалізації своїх нових поглядів. У 1899 р. Сергію Юлійовичу вдалося пролобіювати закони про скасування кругової поруки, у розробці яких він брав безпосередню участь. Структурне оформлення нових поглядів С. Вітте на аграрне питання та шляхи його розвитку у Російській імперії на початку ХХ ст. набуло об'єктивованого вираження 5 грудня 1904 р. у «Записке по крестьянскому делу председателя высочайше учрежденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витте». Висловлені С. Вітте у «Записці» думки стосовно вирішення аграрного питання у Російській імперії, по-перше, засвідчили еволюцію поглядів її автора на перспективи соціально-економічного поступу села, трансформацію правового статусу селянства. По-друге, на нашу думку, у загальних рисах було сформульовано віттевську концепцію модернізації села, як відповідь на ті деформації, що спостерігалися у реалізованій ним економічній системі імперії. По-третє, міркування графа умотивовувалися не лише інформацією, поданою комітетами Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Вони були підтвержені й селянськими виступами 1905 – 1907 рр.

Під дією об'єктивних та суб'єктивних факторів 22 січня 1902 р. імператор підписав указ про створення Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, на яку покладалося напрацювати основні принципи нової аграрної політики. Становлення

Особливої наради відбувалося за умов гострої конкурентної боротьби між Міністерством фінансів (з ініціативи якого й виникла нарада) та Міністерства внутрішніх справ (за сприяння якого було створено Редакційну комісію).

До складу Особливої наради входили представники усіх міністерств та відомств, які тією чи іншою мірою опікувалися питаннями розвитку аграрного сектору. Широке представництво державних мужів дозволяє ідентифікувати Особливу нараду як справжній надвідомчий орган із вирішення актуальної соціально-економічної та суспільно-політичної проблеми. Очолив її тодішній Міністр фінансів С. Вітте. Завдяки зусиллям Сергія Юлійовича більшість у нараді була за прихильниками нової аграрної політики. Вважаємо, що Особлива нарада – продукт та результат наполегливих зусиль С. Вітте на шляху загальної модернізації імперії на початку ХХ ст.

Програмні засади діяльності Особливої наради після їхнього обговорення були затверджені царем. Вони стосувалися таких основних напрямків:

- 1) заходи загального характеру;
- 2) заходи з покращення сільського господарства;
- 3) заходи, що стосуються торгівлі та транспортування сільгосптоварів;
- 4) особливі заходи з підвищення сільськогосподарської промисловості у селян;
- 5) заходи з розвитку та упорядкування селянських промислів.

С. Вітте довелося примиритися з тим, що вони дещо поступалися подібним принципам роботи Редакційної комісії. Водночас йому вдалося зберегти широке поле для

маневру щодо подальшого розширення повноважень наради.

Позитивним було те, що Особлива нарада не перетворилася на «мертвонароджену дитину», тобто не стала суто кабінетною комісією на зразок попередніх. Створення місцевих комітетів не лише розширило соціальну базу установи. Вперше в історії Російської імперії селян, нехай і дуже опосередковано, але допустили до вирішення їх же питань через членство у повітових та губернських комітетах.

Склад місцевих комітетів адекватно відображав соціально-економічні та суспільно-політичні обставини, за яких вони створювалися та функціонували. Незважаючи на чисельні перешкоди з боку Міністерства внутрішніх справ, у цілому діяльність повітових та губернських комітетів була результативною. Вони виконали покладену на них місію – забезпечили Особливу нараду об'єктивною інформацією про стан справ у сільському господарстві країни.

Підсумовуючи обговорення членами Особливої наради важливих соціально-економічних та суспільно-політичних складових селянського питання, констатуємо таке. По-перше, її засідання відбувалися в атмосфері коректних, тією чи іншою мірою науково обґрунтованих дискусій між прихильниками консервативної аграрної політики та їхніми опонентами. По-друге, рішення, що приймалися, ґрунтувалися на принципах поступовості та ненасиллі. По-третє, прийняті по ключовим питанням соціально-економічного життя селян рішення засвідчували, що нарада обрала і дотримувалася чіткого курсу, спрямованого на модифікацію аграрного сектора економіки. Водночас ураховувалися інтереси якщо не всіх, то більшості сільгоспвиробників. Пріоритет стали

віддавати розвитку особистої ініціативи селян, поступовій трансформації общинного землеволодіння в індивідуальне, становленню інституту селянської приватної власності на землю. По-четверте, обговорення питань суспільно-політичного життя селян, рішення, що були прийняті, продемонстрували кардинальні зміни у ставленні держави до селян. Було визнаним за доцільне інтегрувати селянство у загальний соціальний організм Російської імперії, визнати його повноправним суб'єктом цивільно-правових відносин. Ставка робилася на стимулювання і розвиток селянського самоуправління, інтеграцію селянського мікрокосму до імперського макрокосму. По-п'яте, упродовж кінця 1904 – початку 1905 рр. Особлива нарада виконувала функції справжнього центру з розробки основ нової аграрної політики. С. Вітте вдалося досягти поставлених ним цілей.

Закриття Особливої наради відбулося здебільшого під впливом суб'єктивних факторів, не відповідало ні економічній, ні політичній ситуації в країні.

У жовтні 1905 р. С. Вітте стає Прем'єр-міністром Російської імперії. У записці на ім'я Миколи II від 9 жовтня 1905 р. він окреслює програму діяльності очолюваного ним кабінету. Будучи державником, граф викладає сутність заходів, які необхідно провести задля збереження російської державності за умов суспільно-політичних потрясінь, що переживала імперія у 1905 р. З-поміж основних він виокремлює також вирішення селянського питання.

Заплановані віттевським кабінетом інновації були системними і масштабними, цілісними. Вони стосувалися найважливіших сфер селянського буття: соціально-економічної, правової. Аграрна програма уряду С. Вітте, передбачала безпосереднє покращення майнових статків

та правового статусу селянства, опосередковано стимулювала і культурно-побутову, і агрокультурну сфери. Оскільки без поліпшення добробуту селян не могло бути і мови про підвищення їх загального освітньо-культурного рівня.

Програма аграрних інновацій уряду, очолюваного С. Вітте, передбачала не лише розвиток сільського господарства як галузі економіки. Вона мала на меті й усунення диспропорцій у віттевській економічній моделі. Тобто, модернізація аграрного сектора безпосередньо впливала на загальноімперські тенденції економічного розвитку. Відповідно вона позначалася і на міцності позицій країни у тогочасних геополітичних іграх між розвинутими державами. Зважаючи на викладені вище міркування, ми переконані у тому, що запровадження аграрної програми уряду С. Вітте було на часі.

Ми переконані, що потужний інтелектуальний капітал, зосереджений у аграрних ініціативах С. Вітте, стане у нагоді й за сучасних умов реформування та інтенсифікації сільського господарства.

ДОДАТОК

Основні віхи життя С. Вітте

Сергій Юлійович Вітте походить з балтійських німців³⁰¹. Його батько Христоф-Генріх-Георг-Юліус Вітте (нім. Julius Witte) належав до курляндського дворянства, в молодості вивчав у Пруссії сільське господарство і гірничу справу. Внаслідок шлюбу перейшов з лютеранства в православ'я і став Юлієм Федоровичем. У першій половині 40-х років XIX століття був направлений в Саратовську губернію, де керував сільськогосподарської фермою, розташованою в 80 верстах від Саратова.

Там же Ю. Вітте познайомився зі своєю майбутньою дружиною Катериною Андріївною Фадеєвою – дочкою саратовського губернатора О. Фадеєва, онукою генерал-майора князя П. Долгорукова, рідною сестрою письменниці Олени Ган і двоюрідною – мемуаристки Є. Сушкової. У 1844 р. відбулося їх одруження. Засновниця теософського товариства, Олена Блаватська, була С. Вітте двоюрідною сестрою.

Перші 16 років життя С. Вітте пройшли в Тифлісі, де він навчався у міській гімназії, потім у Кишиневі, де він продовжив навчання в 1-й Кишинівській російській гімназії і де ним був отриманий гімназійний атестат. У 1866 р. він (разом із братом) поступив у щойно відкритий Новоросійський університет (м. Одеса) на фізико-математичний факультет. Після смерті батька й інші члени сім'ї перебралися до Одеси. У 1870 р. С. Вітте закінчив фізико-математичний факультет Новоросійського університету, отримавши ступінь кандидата фізико-математичних наук.

По закінченню університету С. Вітте мав намір залишитися на кафедрі вищої математики для продовження наукових занять, однак, подумавши, відмовився від такої перспективи. Мати і дядько виступили проти його наміру стати професором: «Це не дворянська справа» («Дворянська справа, – пояснює їхню позицію історик С. Ільїн, – служити государю і Вітчизні»³⁰²). С. Вітте відмовився від наукової кар'єри і вступив на роботу в канцелярію одеського губернатора.

Незабаром залишив службу в канцелярії і присвятив себе цікавішій залізничній справі. Міністр шляхів сполучення граф О. Бобринський, який знав його батька, запропонував Сергію роботу – спеціаліст з експлуатації залізниць.

Так з 1 травня 1870 р. С. Вітте став працювати в управлінні Одеської залізниці. Йому визначили платню – 2400 руб. на рік, що перевищувало заробітну плату університетського професора (2000 руб. на рік). Протягом півроку С. Вітте стажувався на різних посадах служби експлуатації. У «Спогадах» він писав: «Так, я сидів у касах станційних, вантажних і квиткових, потім вивчав посаду помічника начальника станції і начальника станції, потім контролера і ревізора руху; потім обіймав посади на різних станціях, де переважно був вантажний рух, і на станціях, де був переважно пасажирський рух»³⁰³.

У другій половині 1870-х рр. С. Вітте очолив службу експлуатації Одеської залізниці. Він став одним із найближчих співробітників директора Російського товариства пароплавства і торгівлі М. Чихачева, у підпорядкуванні якого була і Одеська залізниця.

Кар'єра 26-річного С. Вітте мало не обірвалася, коли наприкінці 1875 р. неподалік від Одеси сталася Тилігульська катастрофа – аварія потягу з безліччю жертв.

Начальник дороги М. Чихачев і С. Вітте були притягнуті до відповідальності та засуджені до чотирьох місяців ув'язнення. Однак поки тривало слідство, С. Вітте, залишаючись на службі, зумів відзначитися в перевезенні військ до театру військових дій російсько-турецької війни. Цим він привернув до себе увагу великого князя Миколи Миколайовича, за вказівкою якого покарання в'язницею було замінене двотижневою гауптвахтою (де С. Вітте тільки ночував, оскільки працював у складі «Особливої вищої комісії для дослідження залізничної справи в Росії» графа Баранова)³⁰⁴.

У 1879 р. С. Вітте переїхав до Санкт-Петербургу, де отримав посаду начальника експлуатаційного відділу при правлінні Товариства Південно-Західних залізниць (до складу якого, крім Одеської, входило ще чотири залізниці – Харківсько-Миколаївська, Фастівська, Києво-Брестська і Брестсько-Граєвська). Тоді ж С. Вітте стає одним з учасників Баранівської комісії, створеної указом Олександра II «для дослідження залізничної справи в Росії» і розробляє проект статуту російських залізниць.

Незабаром після переїзду до столиці С. Вітте одружується на Н. Спірідоновій (уродженій Іваненко) – дочці чернігівського предводителя дворянства. З майбутньою дружиною він познайомився ще в Одесі. У зв'язку з тим, що вона була заміжня, С. Вітте особисто клопотав про її розлучення. Отримавши дозвіл, пара обвінчалася у Володимирській церкві³⁰⁵.

У лютому 1880 р. С. Вітте призначають начальником служби експлуатації в адміністрації Товариства Південно-Західних залізниць. Він переїздить до Києва. Головою правління Товариства був І. Бліох – варшавський банкір, автор цитованих донині наукових праць з економічних, політичних і залізничним питань. Правою рукою І. Бліоха

був професор І. Вишнеградський, майбутній Міністр фінансів Росії, під керівництвом якого упродовж 15 років служив С. Вітте.

У 1883 р. С. Вітте на основі циклу статей, надрукованих ним раніше в журналі «Інженер» у полеміці з київським професором Д. Піхно, опублікував книгу «Принципи залізничних тарифів з перевезення вантажів». Книга принесла йому визнання серед фахівців і перевидавалася ще двічі: у 1884 та 1910 рр. С. Вітте вважав, що тарифоутворенню належить чільне місце не тільки в економіці залізниць, а й в економіці країни та життєдіяльності суспільства загалом. На його думку, визначаючи розміри провізної плати залізницею, необхідно відштовхуватися не від витрат транспортних підприємств, а від умов утворення цін на перевезення товарів у пунктах відправлення і призначення. Найважливішою частиною книги стали сформульовані автором 23 принципи побудови залізничних тарифів.

У 1886 р. С. Вітте обіймає посаду керуючого Товариством Південно-Західних залізниць. Працюючи на посадах начальника експлуатації та керуючого цієї компанії, домогся зростання ефективності і прибутковості. Зокрема, застосовував передові для того часу маркетингові заходи (реорганізував тарифи, запровадив практику надання позик під хлібні вантажі тощо).

У цей період познайомився з імператором Олександром III. За легендою, С. Вітте на очах імператора вступив у конфлікт з царськими ад'ютантами, доводячи, що не можна використовувати два потужних вантажних паровоза з метою розгону царського поїзда до високих швидкостей. Олександр III переконався в правоті С. Вітте після катастрофи царського потягу в 1888 р.³⁰⁶

10 березня 1889 р. призначений начальником щойно утвореного Департаменту залізничних справ у Міністерстві фінансів. Перейшовши на прохання царя Олександра III на державну службу, значно втратив у річному жалуванні – з 40 тис. руб. на рік оплата на держслужбі впала до 8 тис. руб. на рік. Тому за рішенням Олександра III отримував з особистих коштів імператора доплату до зарплатні – ще 8 тис. руб. (всього 16 тис. руб.) з метою частково компенсувати втрати в зарплаті після переходу на державну службу. Перебуваючи на державній службі, започаткував політику, спрямовану на скупівлю державою численних тоді приватних російських залізниць. Причиною стало його розуміння ефективності роботи залізниць Росії в єдиному державному комплексі.

Працюючи в уряді, керувався правилом призначати співробітників залежно від їх ефективності, а не близькості до правлячих кіл. У своє підпорядкування набирав людей з приватних компаній; його департамент вважався зразковим. За свідченнями, був демократичний у відносинах з підлеглими, цінував у них самостійність.

У 1889 р. опублікував роботу «Національна економія і Фрідріх Ліст», в якій обгрунтував необхідність створення потужної національної промисловості, захищеної на перших порах від іноземної конкуренції митним бар'єром.

У 1890 р. померла дружина С. Вітте.

У 1891 р. був прийнятий новий митний тариф Росії, розроблений за активної участі С. Вітте і Д. Менделєєва. Цей тариф відіграв важливу роль у зовнішньоторговельній політиці Росії і став захисним бар'єром для промисловості, що розвивалася.

У лютому-серпні 1892 р. – Міністр шляхів сполучення. За цей термін зумів ліквідувати великі скупчення неперебезенних вантажів, що було тогочасним

буденним явищем. Реформував систему залізничних тарифів.

У 1892 р. удруге одружився на Матильді Іванівні (Ісааківні) Лисаневич, удочерив її дитину (своїх дітей у нього не було). Весіллю передував скандал, оскільки С. Вігте почав зустрічатися з Лисаневич до її розлучення. Це могло коштувати С. Вігте кар'єри.

Наприкінці 1892 р. С. Вігте був призначений на посаду Міністра фінансів, яку обіймав 11 років³⁰⁷. Незабаром після призначення порушив питання про форсування будівництва Транссибірської магістралі. С. Вігте вважав швидке проведення магістралі настільки важливим, що навіть допускав можливість фінансування будівництва за рахунок грошової емісії. Незважаючи на те, що до емісії не вдалися, спорудження Транссибу було різко прискорено.

Проводив незалежну кадрову політику, видав циркуляр про залучення на службу осіб із вищою освітою. Багато уваги приділяв створенню освітньої системи, яка готувала б кадри для промисловості, зокрема, відкриттю нових «комерційних» навчальних закладів.

У 1894 р. виступив за жорсткі торговельні переговори з Німеччиною. Результатом став укладений вигідно для Росії 10-річний торговий договір з цією країною.

У 1894 р. отримав звання «Почесний громадянин Казані» за активну участь у будівництві Казансько-Рязанської залізниці. З 1895 р. запровадив винну монополію, що поширювалася на очищення спирту та роздрібну і оптову торгівлю міцними спиртними напоями; виробництво спирту-сирцю дозволялося приватним особам за умови певної регламентації (підвищений акциз тощо). Монополія стала одним із важливих джерел поповнення держбюджету.

У 1896 р. провів успішні переговори з китайським представником Лі Хунчжаном, домігшись згоди Китаю на спорудження в Маньчжурії Китайсько-Східної залізниці (КСЗД). Це дозволило збудувати дорогу до Владивостока в набагато коротші терміни. Одночасно з Китаєм був укладений союзний оборонний договір.

З 1896 р. – статс-секретар.

Безперечною заслугою С. Вітте є проведення грошової реформи в 1897 р. Її результатом став конвертований російський рубль, забезпечений золотом. Упровадження в обіг рубля, забезпеченого золотом, мало позитивний ефект для фінансової системи імперії Романових. Насамперед це виявилось у різкому зменшенні чисельності паперових грошей, що перебували в обігу. Так, упродовж 1897 – 1900 рр. обсяги паперових грошей, що перебували в обігу, зменшилися у 2,175 разів, золотих – зріс у 18 разів. По-друге, сприяло посиленню інвестиційної активності та збільшенню припливу іноземних капіталів.

Виступав проти спроб зміцнення привілейованого становища дворянства, вважаючи, що перспективи держави пов'язані з розвитком промисловості, посиленням торгово-промислового класу, збільшенням місткості внутрішнього ринку. У 1897 р. заявив, що «в Росії тепер відбувається теж, що сталося свого часу на Заході: вона переходить до капіталістичного ладу ... Це світовий непорушний закон». Вихід, на його думку, для дворянства один – стати європейськими буржуа, свої господарські зусилля спрямовувати не лише у сільське господарство, а і у промисловість.

За активної участі С. Вітте розроблялося робітниче законодавство, зокрема, закон про обмеження робочого часу на підприємствах (1897).

У 1898 р. провів реформу торгово-промислового оподаткування.

У 1898 р. виступив різко проти захоплення Росією Ляодунського півострова в Китаї, де згодом був споруджений Порт-Артур.

Витте

С. Ю. Вітте на посаді Міністра фінансів (фото 1902 р.)

З 1899 р. – дійсний таємний радник.

1903 р. – Голова комітету міністрів. Остання посада була фактично почесною відставкою, оскільки комітет як інститут державної системи мав номінальне значення.

1903 р. – член Держради, призначався до присутності на 1906 – 1915 рр.

1903 р. – член комітету фінансів, 1911 – 1915 рр. – Голова.

1904 р. уклав російсько-німецький торговельний договір.

1905 р. уклав Портсмутський мирний договір. Подаровано титул графа.

За його ініціативою було складено Маніфест 17 жовтня 1905 р., що дарував основні громадянські свободи

і запроваджував інститут народного представництва – Державну думу.

Жовтень 1905 р. – квітень 1906 р. – Голова реформованої Ради Міністрів.

1906 р. переговори з Францією про отримання позики.

У 1907 р. пережив замах на життя.

Помер 28 лютого 1915 р. у Петрограді від менінгіту.

Список використаних джерел та літератури

- ¹ Витте С.Ю. Избранные воспоминания, 1849 – 1911 гг. / С.Ю. Витте. – М.: Мысль, 1991. – С. 601, 535.
- ² Современники, потомки и историки о С.Ю. Витте [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.allistoria.ru/allis-311-1.html>
- ³ Гордеева Е. С.Ю. Витте – блестящий министр и дерзкий интриган [Электронный ресурс] / Е. Гордеева. – Режим доступа: <http://topwar.ru/12272-syu-vitte-blestyaschiy-ministr-i-derzkiy-intrigan.html>
- ³ Мануилов А.А. Общинное землевладение // Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей под ред. А.А. Мануилова. – М. Изд. Д.С.Горшкова, 1905. – С. 329–348.
- ⁴ Мануилов А.А. Арендный вопрос перед Особым Совещанием о нуждах сельско-хозяйственной промышленности // Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей под ред. А.А. Мануилова. – М. : Изд. Д.С.Горшкова, 1905. – С. 204–205.
- ⁵ Страховский И.М. Крестьянский вопрос в законодательстве и законосовещательных комиссиях после 1861 г. // Крестьянский строй. – СПб., 1905. – т. 1. – С. 371–375.
- ⁶ Чернышев И.В. Задача Государственной Думы в области реформы крестьянского права // Чернышев И., Лосицкий А., Маслов П. Крестьянское право и община пред Государственной Думой. – СПб., 1907. – С. 5–41.; Чернышев И .В. Аграрно-крестьянская политика за 150 лет. – Пг., 1918. – 384 с.; Чернышев И.В. Община после 9 ноября 1906 г. – Ч. 1. – Пг., 1917. – 195 с.
- ⁷ Прокопович С.Н. Местные люди о нуждах России. – СПб., 1904. – 275 с.
- ⁸ Шидловський С.И. Общий обзор трудов местных комитетов. – СПб., 1905. – С. 9–13.
- ⁹ Лященко П.И. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика // Известия Томского университета. – книга 66. – Томск, 1917. – 124 с.; Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России. – Т. 2. – СПб. : Прибой, 1913. – 704 с.
- ¹⁰ Манус И. Политические, экономические и финансовые вопросы последнего времени. – СПб., 1905. – 211 с.
- ¹¹ Колышко И.И. Ложь Витте. – Берлин, 1907. – 56 с.; Колышко И.И. Великий распад. – СПб., 2009. – 464 с.

-
-
- ¹² Клейнов Г.М. Граф С. Ю. Витте. – СПб., 1906. – 49 с.
- ¹³ Грант М.И. Граф Витте вчера и сегодня. – Берлин, 1922. – 42 с.
- ¹⁴ Туган-Барановский М.И. Земельный вопрос на Западе и в России. – М., 1907. – 260 с.; Туган-Барановский М.И. С.Ю. Витте и его политика // Речь. – 1915. – № 58. – С. 3–5.
- ¹⁵ Ковалевский М.М. С.Ю. Витте и его роль в истории России // Вестник Европы. – 1915. – Книга 4. – С. 363–368.
- ¹⁶ Дубровский С. М. Столыпинская аграрная реформа. – М., 1925. – 302 с.
- ¹⁷ Карпов А. Аграрная политика Столыпина. – М., 1925. – 238 с.
- ¹⁸ Литвинов И. Столыпинщина. – Х., 1931. – 104 с.
- ¹⁹ Шулейкин И. История земельных отношений и землеустройства. – М., 1933. – 448 с.
- ²⁰ Баррандов Г. Столыпинская реакция. – М., 1938. – 63 с.
- ²¹ Ефремов П. Столыпинская аграрная политика. – М., 1941. – 143 с.
- ²² Дейч Г.М. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902 – 1905 гг. – Дисс... канд. ист. наук., Л., 1946. – 228 с.; Дейч Г.М. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902 – 1905 гг. – Автореферат дисс... канд. ист. наук. – Л., 1946. – 24 с.
- ²³ Бочкарева Е.И. Из истории аграрной политики царизма в годы первой русской революции // Ученые записки. (Ленинградский государственный пед. ин-т. Герцена), –Т.LXI. – 1947. – С. 25–47.
- ²⁴ Березняк З.Я. Социально-экономическое положение крестьян Европейской России и политика самодержавия в крестьянском вопросе (1900 – 1904). – Дисс.. канд. ист. наук. – Одесса, 1952. – 334 с.; Березняк З.Я. Социально-экономическое положение крестьян Европейской России и политика самодержавия в крестьянском вопросе (1900 – 1904). – Автореферат дисс.. канд. ист. наук. – К., 1952. – 17 с.
- ²⁵ Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. – Т.2. – М., 1952. – 736 с.
- ²⁶ Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І. Колесник. – К., 2000. – С. 83–112.; Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К., 2004. – С. 349–353.; Коцур В. Історіографія історії України: Курс лекцій / В. Коцур, А. Коцур. – Чернівці, 1999. – С. 397–404.

-
-
- ²⁷ Коцур В. Історіографія історії України: Курс лекцій / В. Коцур, А. Коцур. – Чернівці, 1999. – С. 398.
- ²⁸ Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття) / І. Колесник. – К., 2000. – С. 83–112.; Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К., 2004. – С. 349–353.; Коцур В. Історіографія історії України: Курс лекцій / В. Коцур, А. Коцур. – Чернівці, 1999. – С. 397–404.
- ²⁹ Матеріали по истории СССР. – М., 1959. – Т. 6. – 800 с.
- ³⁰ Сидоров А.Л. Граф С.Ю. Витте и его „Воспоминания” / Витте С.Ю. Воспоминания. – М., 1960. – Т. 1. – С. 25.
- ³¹ Сидоров А.Л. Граф С.Ю. Витте и его „Воспоминания” / Витте С.Ю. Воспоминания. – М., 1960. – Т. 1. – С. 24.
- ³² Дубровский С.М. Столыпинская реформа. – М., 1963. – 361 с.
- ³³ Трапезников СП. Аграрный вопрос и ленинские аграрные программы в трех русских революциях. – М., 1963. – 656 с.
- ³⁴ Історія селянства Української РСР.: У 2 т. – Т.1. – К., 1967. – 550 с.
- ³⁵ История СССР с древнейших времен до наших дней. В 2 сериях, 12 томах. Вторая серия. Т. 6. – М. : Наука, 1967. – 782 с.
- ³⁶ История социалистической экономики СССР. В 7 т. Т. 1. Советская экономика 1918–1920 гг. – М. : Наука, 1976. – 448 с.
- ³⁷ История Украинской ССР в десяти томах. Том 5. Украина в период империализма (Начало ХХ в.). – К., 1983. – 582 с.
- ³⁸ Симонова М.С. Борьба течений в правительственном лагере по вопросам аграрной политики в конце XIX века // История СССР. – 1963. – №1. – С. 65–82.; Симонова М.С. Политика царизма в крестьянском вопросе накануне революции 1905 – 1907 гг. // Исторические записки. – М., 1965. – № 75. – С. 212–242.; Симонова М.С. Аграрная политика самодержавия в 1905 г. // Исторические записки. – 1968. – Т. 81. – С. 199–215.; Симонова М.С. Земско-либеральная фронда (1902 – 1903 гг.) // Исторические записки. – М., 1973. – № 91. – С. 150–216.; Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. – М., 1987. – 254 с.
- ³⁹ Дейч Г.М. К истории аграрной политики царского правительства в первые месяцы революции 1905 – 1907 гг. // Ученые записки. – Л., 1971. – т. 298. – С. 145–157.

⁴⁰ Спицький В.Є. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901 – 1904 рр. – К., 1978. – 124 с.

⁴¹ Сидельников С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма. – М., 1980. – 289 с.

⁴² Шевченко В.М. Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1981. – № 11. – С. 61–66.

⁴³ Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине 19 века. – Л., 1981. – 275 с.; Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия в 1904 – 1914 гг. – Л., 1987. – 272 с.; Шепелев Л.Е. Промышленность или сельское хозяйство? Проблема смены курса царизма в начале 20 века // Крупные аграрии и промышленная буржуазия России и Германии в конце XIX – начале XX в. – М., 1988. – С.7–24.

⁴⁴ Ананьич Б.В. О рукописях и тексте мемуаров С.Ю.Витте // Вспомогательные исторические дисциплины / АН СССР. Археографическая комиссия. Ленинградское отделение. – 1981. – Т.12. – С. 188–204.; Ананьич Б.В. Политика царизма в крестьянском вопросе / Кризис самодержавия в России. 1895 – 1917. – М., 1984. – С. 55–69.

⁴⁵ Реснт О. Українська історична наука на порозі XXI ст. / У робітнях історичної науки. – К., 1999. – С. 283.

⁴⁶ Бойко В. Історіографія реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні // Література та культура Полісся. Вип. 20. Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (к. XIX – поч. XX ст.). – Ніжин, 2002. – С. 90.

⁴⁷ Селунская Н.Б. К проблеме объяснения в истории // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М.: «РОССПЭН», 2000. – С. 44–62.; Тоштендаль Р. Конструктивизм и репрезентавизм в истории // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М.: «РОССПЭН», 2000. – С.63–74.; Соколов А.К. Социальная история: проблемы методологии и источниковедения // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М.: «РОССПЭН», 2000. – С.75–89.

⁴⁸ Вовк І. Українське селянство наприкінці XIX – на початку XX століття // Історія України. – 1999. – № 34 (вересень). – С. 7.

-
-
- ⁴⁹ Кугашев І. Участь українського селянства у політичній боротьбі 1917 року // *Історія в школі*. – 2002. – №2. – С. 2–5.
- ⁵⁰ Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час першої світової війни // *Український історичний журнал*. – 2004. – №4. – С. 56–69.
- ⁵¹ Чмелик Р. П. Мала українська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999. – 143 с.
- ⁵² Аграрна історія України / Панченко П.П., Славов В.П., Шмарук В.А. – К.: Просвіта, 1996. – 360 с.
- ⁵³ Горенко Л.М., Присяжнюк Ю.П. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України. – Черкаси: Сіяч, 1996. – 92 с.
- ⁵⁴ Якименко М.А. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861-1917 рр.) // *Український селянин*. – Вип. 3. – Черкаси, 2001. – С. 131–135.; Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // *Український історичний журнал*. – 1991. – № 2. – С. 54–63.
- ⁵⁵ Якименко М., Краснікова О. Торгівля землею в Україні та її соціально-економічні наслідки (1861-1918 рр.) // *Економіка України*. – 1999. – № 8. – С. 65–74.
- ⁵⁶ Якименко Н., Краснікова О., Селихов Д. Приватизація крест'янської надельної землі в Україні 1906-1917 гг.: причини, содержание, последствия // *Економіка України*. – 1997. – №8. – С. 62–70.
- ⁵⁷ Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 320 с.
- ⁵⁸ Реєнт О.П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2003. – 340 с.
- ⁵⁹ Там само. – С. 332.
- ⁶⁰ Реєнт О. Україна в імперську добу: соціальний і національний виміри / Реєнт О. Україна ХІХ – ХХ століть – К., 2009. – С. 115.
- ⁶¹ Там само. – С. 125.
- ⁶² Коваленко В. С.Ю. Вітте й П.А. Столипін: два погляди на одну проблему // *Український селянин*. – Вип. 10. – 2006. – С. 16–18.
- ⁶³ Сусоров С.В. Аграрно-селянська проблема в програмах і практичній діяльності неонародницьких партій в 1902-1907 рр. (На матеріалах

України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1994. – 18 с.

⁶⁴ Майстренко В. С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії (1906 – 1916 рр.): Дис. ... канд іст. наук: 07.00.01./ Харків держ. ун-т. – Харків, 1997. – 195 с.

⁶⁵ Власюк І. М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906 – 1914 рр.): Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Інститут історії України. – К., 2000. – 20 с.

⁶⁶ Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001. – 17 с.

⁶⁷ Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906-1914 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2002. – 19 с.

⁶⁸ Селіхов Д.А. Аграрне законодавство царської Росії в Україні епохи капіталізму (II пол. XIX – поч. XX ст.): Дис.... канд. юрид. н. – Х., 2002. – 210 с.

⁶⁹ Приймак О. М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906 – 1917 рр.): Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держаний університет. – Запоріжжя, 202. – 286 с.

⁷⁰ Овдін О.В. Столипінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906 – 1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2005. – 22 с.

⁷¹ Ананьич Б., Ганелин Р. Сергей Юльевич Витте // Вопросы истории. – 1990. – №8. – С. 32–52.; Ананьич Б., Ганелин Р. Кризис власти в России. Реформы и революционный процесс. 1905 и 1917 годы // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 96–106.; Ананьич Б., Ганелин Р. Сергей Юльевич Витте и его время. – СПб., 1999. – 430 с.

⁷² Абалкин Л. Экономические воззрения и государственная деятельность С.Ю. Витте // Вопросы экономики. – 1999. – №4. – С. 4–26.

⁷³ Боханов А. Сергей Юльевич Витте / Российские реформаторы (XIX – начало XX в.) / Сост. и отв. ред. А.П. Корелин, вступ. ст. А.Н. Сахарова. – М., 1995. – С. 221–259.

⁷⁴ Вронский О. Крестьянство и власть (1900 – 1923). – Тула, 1993. – 137 с.

-
-
- ⁷⁵ Дякин В. Деньги для сельского хозяйства: Выбор пути экономического развития России 1892 – 1914 // История СССР. – 1991. – №3. – С. 64–82.; Дякин В. Был ли шанс у Столыпина?: [О реформах государственного деятеля] // Звезда. – 1990. – №12. – С. 113–124.; Дякин В. Из истории сельскохозяйственной политики царизма в конце 19 – начале 20 в. // Проблемы социально-экономической истории России: К 100-летию со дня рождения Б.А. Романова. – СПб., 1991. – С. 197–209.; Дякин В. Деньги для сельского хозяйства. 1892 – 1914 гг.: (Аграрный кредит в экономической политике царизма). – СПб., 1997. – 356 с.
- ⁷⁶ Миронов Г. Государи и государевы люди: Портреты в контексте истории. – М., 1999. – 256 с.
- ⁷⁷ Алексеев А. Судьба реформатора в эпоху катаклизмов // Наука и жизнь. – 2007. – №1. – С. 64–73.
- ⁷⁸ Белихин В. Реформирование земельных отношений в России в XIX – XX вв. – М., 2000. – 320 с.
- ⁷⁹ Лебедев В. Местные комитеты Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности (1902 – 1904гг.) // Отечественная история. – 2001. – №5. – С. 58–69.
- ⁸⁰ Мартынов С. Государство и экономика: система С.Ю. Витте. – СПб., 2002. – 405 с.
- ⁸¹ Расков Н.В. Контуры политико-экономической системы С.Ю. Витте // Проблемы современной экономики. – №1 – 2002. [Электронный ресурс]– <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=37>
- ⁸² Беспалов С. Проблемы экономической модернизации России конца XIX – начала XX века в оценках правительства и либеральной оппозиции. – Дисс... канд. ист. н. – Самара, 2000. – 239 с.
- ⁸³ Дягилев В. Альтернативы решения аграрного вопроса в России (На материалах государственных органов и политических партий начала XX века). – Дисс... канд. ист. н. – М., 1994. – 185 с.
- ⁸⁴ Колонтаева А. С.Ю. Витте и аграрный вопрос в России (1892 – 1906 гг.). – Дисс.. канд. ист. н. – Ростов-на-Дону, 1998. – 171 с.
- ⁸⁵ Колесов Н. Вопрос о формах землевладения крестьян в Особом совещании о нуждах сельскохозяйственной промышленности (1902 – 1905 гг.). – Дисс... канд. ист. н. – Владимир, 2000. – 195 с.
- ⁸⁶ Родиков М. Российская деревня: дискуссии о путях развития и уроки аграрных реформ (конец XIX – 20-е гг. XX в.). – Дисс... канд. ист. н. – М., 1996. – 205 с.

-
-
- ⁸⁷ Витте С. Воспоминания: в 3-х т. – т. 1. – М.: Соцэкгиз, 1960. – С. 22.
- ⁸⁸ Витте С. Избранные воспоминания, 1849 – 1911 гг. – М.: Мысль, 1991. – С. 504–505.
- ⁸⁹ РДА. – Ф. 1149. – Оп. 11. – Спр. 77. – Арк. 224, 227.
- ⁹⁰ Витте С. Воспоминания: в 3-х т. – т. 2. М.: Соцэкгиз, 1960. – С. 522–523.
- ⁹¹ Колонтаева А.В. С.Ю. Витте и аграрный вопрос в России (1892 – 1906 гг.): дис. ... канд. ист. н., Ростов-на-Дону, 1998. – С. 101.
- ⁹² РДА. – Ф. 1149. – Оп. 11. – Спр. 77. – Арк. 667.
- ⁹³ РДА. – Ф. 1149. – Оп. 11. – Спр. 77. – Арк. 668.
- ⁹⁴ РДА. – Ф. 1149. – Оп. 11. – Спр. 77. – Арк. 668, 673.
- ⁹⁵ РДА. – Ф. 1149. – Оп. 11. – Спр. 77. – Арк. 674, 677.
- ⁹⁶ Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш. Сергей Юльевич Витте // Вопросы истории. – 1990. – № 8. – С. – 34–35.
- ⁹⁷ РДА. – Ф. 1149. – Оп. 11. – Спр. 77. – Арк. 673.
- ⁹⁸ РДА. – Ф. 1149. – Оп. 11. – Спр. 77. – Арк. 707.
- ⁹⁹ РДА. – Ф. 1149. – Оп. 11. – Спр. 77. – Арк. 707 – 708, 710.
- ¹⁰⁰ Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш. Сергей Юльевич Витте // Вопросы истории. – 1990. – № 8. – С. 39.
- ¹⁰¹ Шляхов О.Б. Соціально-економічні трансформації в Наддніпрянщині в контексті європейського цивілізаційного поступу (кінець XIX – початок XX ст.) / Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Ред. кол. С.І. Світленко та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2006. – Вип. 4. – С. 163.
- ¹⁰² Шевченко В.М., Герасименка О.В. Століття повстання у селі Володькова Дівиця на Чернігівщині 1904 року. – Чернігів, 2004. – 68 с.
- ¹⁰³ Витте С.Ю. Воспоминания. В 3-х т. – т.2. – М., 1960. – С. 498–499.
- ¹⁰⁴ Там само. – С. 498.
- ¹⁰⁵ ДАРФ. – Ф. 543. – Оп. 1. – Спр. 279. – Арк. 5–7.
- ¹⁰⁶ Витте С. Записка по крестьянскому делу председателя высочайше учрежденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витте // Вестник финансов, промышленности и торговли. – № 49. – 1904. – С. 33, 48–50, 52.
- ¹⁰⁷ Витте С. Записка по крестьянскому делу председателя высочайше учрежденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витте // Вестник финансов,

промышленности и торговли. – № 49. – 1904. – С. 10–11, 27–31, 51, 57, 77, 79.

¹⁰⁸ Витте С. Записка по крестьянскому делу председателя высочайше учрежденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витте // Вестник финансов, промышленности и торговли. – № 49. – 1904. – С. 65.

¹⁰⁹ Там само. – С. 71.

¹¹⁰ Приговор схода крестьян 13 селений Серединской волости, Волоколамского уезда от 4 декабря 1905 г. // Крестьянские истории: Российская деревня 20-х годов в письмах и документах / Сост. С.С. Крюкова. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 17.

¹¹¹ Копия приговора крестьян села Упертовки Богородицкого уезда от 29 октября 1905 г. // Крестьянские истории: Российская деревня 20-х годов в письмах и документах / Сост. С.С. Крюкова. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 20.

¹¹² Копия приговора сельского схода крестьян деревни Алексеевки Ефремовского уезда от 5 ноября 1905 г. // Крестьянские истории: Российская деревня 20-х годов в письмах и документах / Сост. С.С. Крюкова. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 21.

¹¹³ Приговор сельского схода с. Федотьева, Спасского уезда, о политических и экономических требованиях крестьян от 21 ноября 1905 г. // Крестьянские истории: Российская деревня 20-х годов в письмах и документах / Сост. С.С. Крюкова. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 40.

¹¹⁴ Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. 2. Сб. ст. К.К. Арсеньева, В.М. Гессена, И.В. Гессена [и др.]. - СПб. : тип. СПб. АО «Слово», 1904. – С. 51.

¹¹⁵ Реєнт О.П. Соціальне життя села в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 373.

¹¹⁶ Анфимов А.М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881 – 1904 гг. – М.: Наука, 1984. – С. 199.

¹¹⁷ Ерин П. В. Земские начальники и отношение к ним крестьянского населения в начале XX в. // Государственная Власть и крестьянство в XIX – начале XX века: сборник статей / науч. Ред. А.И. Шевельков. –

Коломна: Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2011. – С. 102.

¹¹⁸ Витте С. Записка по крестьянскому делу председателя высочайше учрежденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витте // Вестник финансов, промышленности и торговли. – № 49. – 1904. – С. 81–83.

¹¹⁹ Витте С. Записка по крестьянскому делу председателя высочайше учрежденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витте // Вестник финансов, промышленности и торговли. – № 49. – 1904. – С. 84–86.

¹²⁰ Там само. – С. 87.

¹²¹ Витте С. Записка по крестьянскому делу председателя высочайше учрежденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витте // Вестник финансов, промышленности и торговли. – № 49. – 1904. – С. 87, 89.

¹²² Там само. – С. 89.

¹²³ Витте С. Записка по крестьянскому делу председателя высочайше учрежденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витте // Вестник финансов, промышленности и торговли. – № 49. – 1904. – С.93.

¹²⁴ РДИА. – Ф. 543. – Оп. 1. – Спр. 513. – Арк. 35.

¹²⁵ РДИА. – Ф. 543. – Оп. 1. – Спр. 513. – Арк. 35.

¹²⁶ РДИА. – Ф. 543. – Оп. 1. – Спр. 513. – Арк. 30 – 30 зв.

¹²⁷ РДИА. – Ф. 543. – Оп. 1. – Спр. 513. – Арк. 30 – 30 зв.

¹²⁸ Освобождение. – 1904. – 31 декабря. – № 62.

¹²⁹ Искра. – 1904. – 10 декабря.

¹³⁰ Гражданин. – 1904. – 9 декабря. – № 98.

¹³¹ Новое время. – 1904. – 5 декабря. – 1904. – № 1033.

¹³² Симонова М.С. Политика царизма в крестьянском вопросе накануне революции 1905 – 1907 гг. // Исторические записки. – М.: Наука, 1965. – № 75. – С. 228.

¹³³ Симонова М. С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. – М., 1987. – С. 170–171.

¹³⁴ Дягилев В.В. Альтернативы решения аграрного вопроса в России (На материалах государственных органов и политических партий начала XX века). – Дисс... к.и.н. – М., 1994. – С. 55, 58.

-
-
- ¹³⁵ Родиков М.Л. Российская деревня: дискуссии о путях развития и уроки аграрных реформ (конец XIX – 20-е гг. XX в.). – Дисс... к.и.н. – М., 1996. – С. 83.
- ¹³⁶ Федорова А.А. Проект аграрной реформы С.Ю. Витте// П.А. Столыпин: становление и реформирование российской государственности. Сборник материалов I Международной (II Всероссийской) научно-практической конференции, посвященной 150-летию со дня рождения П.А. Столыпина. – Пенза, 2012. – С. 252–253.
- ¹³⁷ Симонова М. С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. – М., 1987. – С. 171.
- ¹³⁸ Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк, 2003. – 320 с.
- ¹³⁹ Михайлюк О.В. Взаємини між селянами та поміщиками в українських губерніях Російської імперії на початку XX ст. // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д.В. Пойди: зб. наук. пр. / редкол.: В.В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Д.: ПФ Стандарт-Сервіс, 2012. – С. 104–112.
- ¹⁴⁰ Письмо С.Ю. Витте Николаю II в связи с образованием Совещания „для упорядочения крестьянского дела” в стране – о необходимости изменения правового положения крестьянства // С. Ю. Витте Хроника. Документы. Воспоминания. – С-Пб., 1999. – С. 135, 138.
- ¹⁴¹ Колесов В.Н. Вопрос о формах землевладения крестьян в Особом совещании о нуждах сельскохозяйственной промышленности (1902 – 1905 гг.): дисс.... канд. ист. н., Владимир, 2000. – С. 57.
- ¹⁴² Письмо С.Ю. Витте Николаю II в связи с образованием Совещания „для упорядочения крестьянского дела” в стране – о необходимости изменения правового положения крестьянства // С. Ю. Витте Хроника. Документы. Воспоминания. – С-Пб., 1999. – С. 139.
- ¹⁴³ РДІА. – Ф. 1291. – Оп. 122. – Спр. 70. – Ч. 1. – Арк. 101.
- ¹⁴⁴ Дякин В.С. Деньги для сельского хозяйства. – С-Пб., 1997. – С. 114.
- ¹⁴⁵ РДІА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 5.
- ¹⁴⁶ РДІА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3, 7.
- ¹⁴⁷ Там само.
- ¹⁴⁸ РДІА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3, 7.
- ¹⁴⁹ Витте С. Ю. Воспоминания. – М., 1960. – т. 2. – С. 217.
- ¹⁵⁰ Суворин А.С. Дневник. – М., 1992. – С. 56.

-
-
- ¹⁵¹ Всеподданнейший отчет по Особому совещанию о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902 – 1904 гг. – С-Пб., 1904. – С. 2.
- ¹⁵² РДИА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 201–202.
- ¹⁵³ РДИА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 202.
- ¹⁵⁴ Симонова М. С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. – М., 1987. – 252 с. – С. 16.
- ¹⁵⁵ Дейч Г.М. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности, 1902 – 1905: дисс.... канд. ист. н. – Л., 1946. – С. 56.
- ¹⁵⁶ РДИА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 36.
- ¹⁵⁷ Дневник А.А. Половцева // Красный архив. – 1923. – т. 3. – С. 114.
- ¹⁵⁸ Симонова М. С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. – М., 1987. – С. 18.
- ¹⁵⁹ РДИА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 36.
- ¹⁶⁰ Милюков П. Н. Введение // Нужды деревни. – С-Пб., 1904. – т.1. – С. 1-2.
- ¹⁶¹ Всеподданнейший отчет по Особому совещанию о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902 – 1904 гг. – С-Пб., 1904. – С. 60–68.
- ¹⁶² Милюков П. Н. Введение // Нужды деревни. – С-Пб., 1904. – т. 1. – С. 2.
- ¹⁶³ РДИА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 65–80.
- ¹⁶⁴ Всеподданнейший отчет по Особому совещанию о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902 – 1904 гг. – С-Пб., 1904. – С. 8.
- ¹⁶⁵ РДИА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 79–80.
- ¹⁶⁶ ДАРФ. – Ф. 586. – Оп. 1. – Спр. 433. – Арк. 2.
- ¹⁶⁷ Всеподданнейший отчет по Особому совещанию о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902 – 1904 гг. – С-Пб., 1904. – С. 5–6.
- ¹⁶⁸ Милюков П. Н. Введение // Нужды деревни. – С-Пб., 1904. – т. 1. – С. 8.
- ¹⁶⁹ РДИА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 5.
- ¹⁷⁰ Шидловский С. И. Общий обзор трудов местных комитетов. – С-Пб., 1905. – С. 65.

-
-
- ¹⁷¹ Чернышев И. В. Аграрно-крестьянская политика за 150 лет. – Пг., 1918. – С. 34.
- ¹⁷² Маслов П. П. Крестьянское движение в России. – М., 1923. – С. 55.
- ¹⁷³ Симонова М. С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. – М., 1987. – С. 12.
- ¹⁷⁴ РДА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 2.
- ¹⁷⁵ Симонова М. С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. – М., 1987. – С. 160.
- ¹⁷⁶ РДА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 2.
- ¹⁷⁷ Лебедев В. Д. Местные комитеты Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности // Отечественная история. – 2001. – № 5. – С. 60.
- ¹⁷⁸ Милюков П. Н. Введение // Нужды деревни. – С-Пб., 1904. – т. 1. – С. 25.
- ¹⁷⁹ Ольденбург С. С. Царствование императора Николая II. – М., 1998. – С. 168.
- ¹⁸⁰ Протокол № 26 // Протоколы заседаний Особого совещания по нуждам сельскохозяйственной промышленности. – С-Пб., 1905. – 450 с. С. 2–3.
- ¹⁸¹ РДА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 178.
- ¹⁸² Гурко В. И. Черты и силуэты прошлого: Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника. – М., 2000. – С. 389.
- ¹⁸³ Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1907. – Собрание 3. – т. 24. – С. 1196 – 1197.
- ¹⁸⁴ Протокол № 14 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 29.
- ¹⁸⁵ Протокол № 12 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 8.
- ¹⁸⁶ Там само. – С. 26–28.
- ¹⁸⁷ Протокол № 15 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 32.
- ¹⁸⁸ Протокол № 10 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 25–27.
- ¹⁸⁹ Протокол № 11 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 11.
- ¹⁹⁰ Протокол № 15 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 15.

-
-
- ¹⁹¹ Протокол № 12 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 12–13.
- ¹⁹² Там само. – С. 12, 15.
- ¹⁹³ Протокол № 14 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 29.
- ¹⁹⁴ Протокол № 15 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 15.
- ¹⁹⁵ Протокол № 11 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 31, 33, 34–36.
- ¹⁹⁶ РДА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 112.
- ¹⁹⁷ Протокол № 10 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 25–27.
- ¹⁹⁸ Протокол № 11 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 2.
- ¹⁹⁹ Протокол № 15 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 8.
- ²⁰⁰ Там само. – С. 19.
- ²⁰¹ Протокол № 10 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 23.
- ²⁰² Протокол № 10 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 23.
- ²⁰³ Риттих А. А. Крестьянский порядок. – С-Пб., 1904. – С. 124.
- ²⁰⁴ Риттих А. А. Крестьянское землепользование. – С-Пб., 1903. – С. 102–103.
- ²⁰⁵ Протокол № 13 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 15.
- ²⁰⁶ РДА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 68–70.
- ²⁰⁷ Протокол № 15 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 20–21.
- ²⁰⁸ Протокол № 14 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 30–31.
- ²⁰⁹ Протокол № 16 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 11.
- ²¹⁰ Протокол № 17 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 15.
- ²¹¹ Протокол № 17 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 19.

-
-
- ²¹² Там само. – С. 23.
- ²¹³ Там само. – С. 26–27.
- ²¹⁴ Протокол № 19 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 5.
- ²¹⁵ Там само. – С. 11.
- ²¹⁶ Протокол № 19 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 16–17, 29.
- ²¹⁷ РДА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 4.
- ²¹⁸ РДА. – Ф. 1233. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 316.
- ²¹⁹ Крестьянское дело: краткий свод местных комитетов / Сост. А. А. Риттих. – С-Пб., 1903. – С. 10.
- ²²⁰ Протокол № 3 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 21.
- ²²¹ Протокол № 1 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 28.
- ²²² Гурко В. И. Черты и силуэты прошлого: Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника. – М., 2000. – С. 169.
- ²²³ Протокол № 2 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 28.
- ²²⁴ Протокол № 1 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 28.
- ²²⁵ Там само. – С. 28.
- ²²⁶ Протокол № 4 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 2.
- ²²⁷ Протокол № 6 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 11.
- ²²⁸ Протокол № 7 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 5–6.
- ²²⁹ Протокол № 5 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 30.
- ²³⁰ РДА. – Ф. 1212. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1.
- ²³¹ Протокол № 28 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – С. 27.
- ²³² Витте С. Ю. Воспоминания. – М., 1960. – т. 2. – С. 221.

-
-
- ²³³ Корелин А.П. С.Ю. Витте и аграрный вопрос в России в конце XIX – начале XX вв. // Экономическая история России XIX – начала XX вв.: современный взгляд. – М., 2001. – С. 523.
- ²³⁴ Симонова М. С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. – М., 1987. – С. 217.
- ²³⁵ Гурко В. И. Черты и силуэты прошлого: Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника. – М., 2000. – С. 84, 397, 399 – 401.
- ²³⁶ Витте С. Ю. Воспоминания. – М., 1960. – т. 2. – С. 573.
- ²³⁷ Правительственный вестник. – 31 марта. – 1905. – № 72.
- ²³⁸ Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. // Крестьяне и власть. – Москва-Тамбов, 1996. – С. 4 – 23. http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html
- ²³⁹ Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977. – С. 297.
- ²⁴⁰ Качинський В. Селянський рух на Україні в 1905-1907 рр. – Полтава, 1927. – 440 с.; 1905 рік на Україні: Хроніка та матеріали. – Х., 1926. – 500 с.
- ²⁴¹ Олійник Л.В., Гора О.Г. Селянський рух на Чернігівщині у 1905-1907 рр. – К., 1959. – 350 с.
- ²⁴² Качинський В. Селянський рух на Україні в 1905-1907 рр. – Полтава, 1927. – С. 163.
- ²⁴³ Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977. – С. 346.
- ²⁴⁴ Вовк Ю.І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2003. – С. 13–14.
- ²⁴⁵ РДІА. – Ф. 1622. – Оп. 1. – Спр. 714. – Арк. 7.
- ²⁴⁶ Столыпин П.А. Об устройстве быта крестьян и о праве собственности. Речь на заседании Государственной думы 10 мая 1907 г. / П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе – М., 1991. – С. 99-107. – С. 105.
- ²⁴⁷ РДІА. – Ф. 1622. – Оп. 1. Спр. 729. – Арк. 46.
- ²⁴⁸ Мемория Совета министров 24 января 1906 г. // Совет Министров Российской империи 1905-1906 гг. Документы и материалы. – Л., 1990. – С. 205 – 206.
- ²⁴⁹ РДІА. – Ф. 1276. – Оп. 2. – Спр. 375. – Арк. 3.

-
-
- ²⁵⁰ РДА. – Ф. 1276. – Оп. 2. – Спр. 375. – Арк. 8.
- ²⁵¹ РДА. – Ф. 1622. – Спр. 87. – Арк. 61–67 зв.
- ²⁵² РДА. – Ф. 1276. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 18.
- ²⁵³ РДА. – Ф. 1276. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 21.
- ²⁵⁴ РДА. – Ф. 1276. – Оп. 2. – Спр. 382. – Арк. 15.
- ²⁵⁵ Столыпин П.А. Об устройстве быта крестьян и о праве собственности. Речь на заседании Государственной думы 10 мая 1907 г. / П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе – М., 1991. – С. 105.
- ²⁵⁶ Зырянов П.Н. Спаситель русской деревни? // Диалог. – 1990. - № 12. – С. 72–73.
- ²⁵⁷ Ковальченко И.Д. Столыпинская аграрная реформа (мифы и реальность) // История СССР. – 1991. – №2. – С. 60.
- ²⁵⁸ Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Лановика Б.Д. – К., 2001. – С. 349.
- ²⁵⁹ Шатохін А.М. Селянське питання у соціологічній думці Росії та України у пореформений період // Український селянин. – 2002. – Вип. 5. – С. 74.
- ²⁶⁰ Столыпин А. П.А. Столыпин. – М., 1991. – С. 85.
- ²⁶¹ Фурсенко А.А. С.Ю. Витте и экономическое развитие России в конце XIX-начале XX в. // Новая и новейшая История. – 1999. - № 6. – С. 4–5.
- ²⁶² Столыпин П.А. Об устройстве быта крестьян и о праве собственности. Речь на заседании Государственной думы 10 мая 1907 г. / П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе – М., 1991. – С. 99.
- ²⁶³ Столыпин А. П.А. Столыпин. – М., 1991. – С. 22.
- ²⁶⁴ Столыпин П.А. Об устройстве быта крестьян и о праве собственности. Речь на заседании Государственной думы 10 мая 1907 г. / П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе – М., 1991. – С. 106.
- ²⁶⁵ Столыпин П.А. О законодательных предложениях правительства. Речь на заседании II Государственной думы 6 марта 1907 г./ П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя. Речи в Государственном Совете и Думе. – М., 1991. – С. 83.
- ²⁶⁶ Печатная записка № 3079 // Библиотека РГИА: Коллекция печатных записок. – 1901 – 1903. – С. 25 – 27.
- ²⁶⁷ Там само. – С. 92–93.

-
-
- ²⁶⁸ Записка С.Ю. Витте от 9 октября 1905 г. // Красный архив. – т. 4 – 5. – М. – Л., 1925. – С. 55–56.
- ²⁶⁹ Записка С.Ю. Витте от 9 октября 1905 г. // Красный архив. – т. 4 – 5. – М. – Л., 1925. – С. 56–57.
- ²⁷⁰ Бочкарева Е.И. Из истории аграрной политики царизма в годы Первой русской революции // Ученые записки Ленинградского педагогического института им. А.И. Герцена. – т. 61. – 1947. – С. 25–47.
- ²⁷¹ Колонтаева А.В. С.Ю. Витте и аграрный вопрос в России (1892 – 1906 гг.): дис. . . . канд. ист. н., Ростов-на-Дону, 1998. – С. 121.
- ²⁷² Витте С.Ю. Избранные воспоминания. 1849 – 1911 гг. – М.: Мысль, 1991. – С. 504.
- ²⁷³ Высочайший Манифест // Ведомости СПб. градоначальства. – 18 октября. – 1905. – № 221.
- ²⁷⁴ Полное собрание законов Российской империи: В 48 т. – т. 35. Отд. 1 – 1905. – СПб., 1908. – 1068 с. – № 26872. – С. 791.
- ²⁷⁵ Озеров И.Х. Основы финансовой науки. Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Кредит / (переиздание 1906 года). – М.: Изд. ЮрИнфор-Пресс, 2008. – С. 601.
- ²⁷⁶ Полное собрание законов Российской империи: В 48 т. – т. 35. Отд. 1 – 1905. – СПб., 1908. – 1068 с. – № 26873. – С. 791.
- ²⁷⁷ Цит. за: Беспалов С.В. Проблемы экономической модернизации России конца XIX – начала XX века в оценках правительства и либеральной оппозиции. – Дисс. . . к. и. н. – Самара, 2000. – С. 144–145.
- ²⁷⁸ Беспалов С.В. Проблемы экономической модернизации России конца XIX – начала XX века в оценках правительства и либеральной оппозиции. – Дисс. . . к. и. н. – Самара, 2000. – С. 145.
- ²⁷⁹ Государственный совет. Стенографические отчеты. 1909 – 1910. – Сессия 5. Заседания 1 – 64. – СПб., 1910. – Стб. 1450.
- ²⁸⁰ Витте С.Ю. Речь С.Ю. Витте в Государственном совете по поводу законопроекта о выходе крестьян из общины 15 марта 1910 г. // Сергей Юльевич Витте. Хроника. Документы. Воспоминания. / Подгот. к изд. Л.Е. Шепелев. – СПб.: Изд. Лики России, 1999. – С. 205.
- ²⁸¹ Федорова Н.А. Семейная собственность [Электронный ресурс] http://www.stolypin.ru/proekty-fonda/entsiklopediya-petr-arkadevich-stolypin/?ELEMENT_ID=253

²⁸² Полный свод решений общего собрания Первого и Кассационных департаментов и Кассационных департаментов Правительствующего Сената за 1886-1896 гг. – Екатеринбург: Типография М.С. Копылова, 1909. – С. 346, 455.

²⁸³ Витте С. Записка по крестьянскому делу председателя высочайше учрежденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витте // Вестник финансов, промышленности и торговли. – № 49. – 1904. – С. 95.

²⁸⁴ Витте С.Ю. Избранные воспоминания. 1849 – 1911 гг. – М.: Мысль, 1991. – С. 518–519, 537–538.

²⁸⁵ Кривошеин К.А. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора. – М., 1993. – С. 23.

²⁸⁶ Сидельников С.М. Земельно-крестьянская политика самодержавия в преддумский период // История СССР. – 1976. – № 4. – С. 126.

²⁸⁷ ДАРФ. – Ф. 543. – Оп. 1. Спр. 567. – Арк. 4, 6, 15–17.

²⁸⁸ Топка Р.В. Контент-анализ: семантический или документалистический? Опыт применения на материале крестьянских наказов от южноукраинских губерний в I Государственную Думу [Электронный ресурс] alik-sng.ru/text/krug/7/4.html

²⁸⁹ Буховец О.Г. Социальные конфликты и крестьянская ментальность в Российской империи начала XX века: новые материалы, методы, результаты. – М., 1996. – С. 363.

²⁹⁰ РДА. – Ф. 1622. – Оп. 1. Спр. 729. – Арк. 46.

²⁹¹ Полное собрание законов Российской империи: В 48 т. – т. 36. Отд. 1 – 1906. – СПб., 1909. – 1157 с. – № 27478. С. 199–201.

²⁹² Полное собрание законов Российской империи: В 48 т. – т. 36. Отд. 1 – 1906. – СПб., 1909. – 1157 с. – № 27478. С. 199.

²⁹³ Полное собрание законов Российской империи: В 48 т. – т. 36. Отд. 1 – 1906. – СПб., 1909. – 1157 с. – № 27478. С. 200–201.

²⁹⁴ Безгин В. Б. Земельный вопрос в крестьянских приговорах и наказах Государственной Думе (1905 – 1907 гг.) // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века: сборник статей / науч. ред. А.И. Шевельков. – Коломна: Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2011. – С. 119.

²⁹⁵ Мемория Совета министров „О необходимости быстрейшей разработки правительственной программы законодательной

деятельности Государственной Думы». 5 марта 1906. / Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина. Сборник документов. – М., 1973. – С. 66–67.

²⁹⁶ РДА. – Ф. 1622. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 61–67 зв.

²⁹⁷ Из проекта думской декларации правительства о значении крестьянского вопроса и способах его решения. 15 апреля 1906. / Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина. Сборник документов. – М., 1973. – С. 68–69.

²⁹⁸ Современники, потомки и историки о С.Ю. Витте [Электронный ресурс] <http://www.allistoria.ru/allis-311-1.html>

²⁹⁹ Гордеева Е. С.Ю. Витте – блестящий министр и дерзкий интриган [Электронный ресурс] <http://topwar.ru/12272-syu-vitte-blestiyaschiy-ministr-i-derzkiy-intrigan.html>.

³⁰⁰ Блонский, Л. В. Царские, дворянские, купеческие роды России. – Вече. – 2007. – 124 с.

³⁰¹ Ильин С. В. Витте. / 2-е изд. – М., 2012. – С. 25.

³⁰² Витте С.Ю. Воспоминания. Детство. Царствование Александра II и Александра III – (1849-1894). Изд. Слово, 1923 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rummuseum.ru/portal/node/855>

³⁰³ Витте Сергей Юльевич (1849–1915) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://funeral-spb.narod.ru/necropols/lazarevskoe/tombs/vitte/vitte.html>

³⁰⁴ Витте С.Ю. Воспоминания. Детство. Царствование Александра II и Александра III – (1849-1894). Изд. Слово, 1923 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rummuseum.ru/portal/node/855>

³⁰⁵ Сергей Витте. Воспоминания. Глава 10. Катастрофа в Борках. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://az.lib.ru/w/witte_s_j/text_0010.shtml

³⁰⁶ Ильин С. В. Витте. – М., 2006. – С. 107.

**Сергій Валерійович Корновенко
Зінаїда Василівна Священко**

***АГРАРНЕ ПИТАННЯ У ПОЛІТИЧНІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ С.Ю. ВІТТЕ***

Монографія

**Комп'ютерне складання – Андрій Берестовий
Обкладинка – Майя Мураненко**

Підписано до друку 16.12.2015. Формат 60х90/16.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 11,87. Наклад 300 прим. Зам. №

Надруковано ПП Чабаненко Ю.А., Видавництво «Ант»,
державне реєстраційне свідоцтво ЧС № 267 від 06.01.2000 р.
18000, м. Черкаси, вул. Остафія Дашкевича, 39,
тел. (0472) 45-99-84; e-mail: office@2uppost.com.